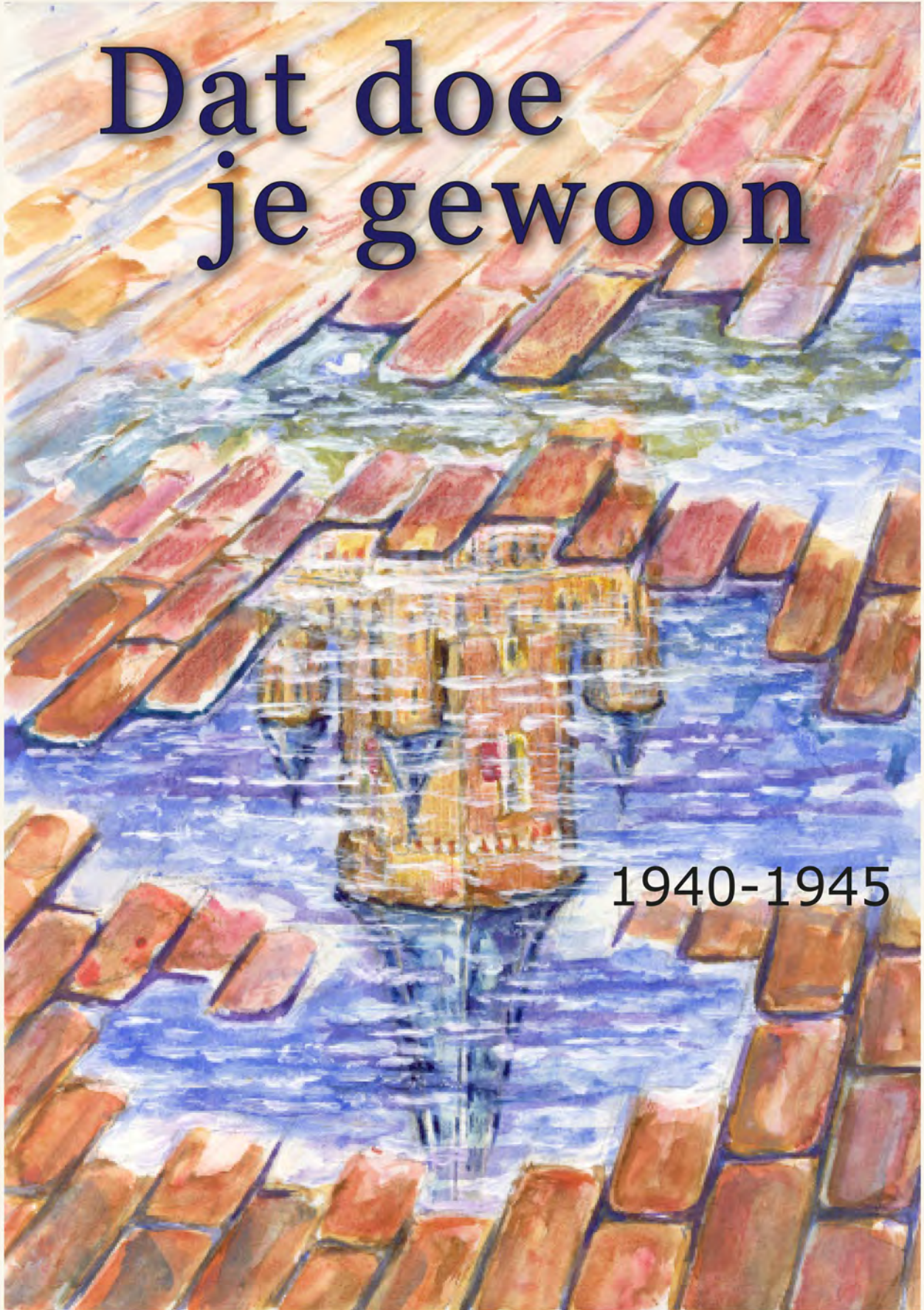

Zutphense onderduikverhalen

Dat doe je gewoon

1940-1945

Bart Mendelson

Peter Kooij

Dat doe je gewoon

Zutphense onderduikverhalen

1940-1945

Bart Mendelson

Peter Kooij

© 2014

Peter Kooij
Bart Mendelson
werkgroep Geschiedenis Joods Zutphen
Alle rechten voorbehouden.

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand en/of openbaar gemaakt in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Deze uitgave is financieel mogelijk gemaakt door de Gemeente Zutphen, Nederlands Israëlitische Gemeente de Stedendriehoek, Stichting Behoud Synagoge Zutphen, Historische Vereniging Zutphen en met medewerking van het Regionaal Archief Zutphen.

Een eventuele financiële opbrengst wordt gebruikt voor verdere restauratie en onderhoud van de Joodse begraafplaats te Zutphen.

Omslag: Afbeelding voorzijde Peter Kooij. Vormgeving Bart Mendelson
Tekst- en taaladvies:
Gertjan Baan
Sebus Nikkels
Druk: NEF-Grafisch Kollum
Oplage 600
ISBN 978-90-821795-0-7

*Vervolgd, ontvoerd, in duistr'e nacht, omdat wij joden zijn,
gekomen bij u, onverwachts, in verborgen avondschijn,
vonden wij hier ons tweede huis, ver weg van eigen stad
alwaar nazi-tirannie paniek veroorzaakt had.
U nam ons op in uw tehuis, wij kregen onderdak
en stelde ons met woord en daad weldra op ons gemak.*

Herman Snatager, in brief 7 januari 1942

Voorwoord

Onuitwisbaar, dat zijn de verhalen in dit boek. In dit document zou ik eigenlijk willen zeggen. Onvoorstelbaar ook. Wat kunnen mensen elkaar aandoen en wat kun je als mens allemaal verdragen. Wat een leed en wat een moed spreekt uit de verhalen in dit boek. Het is bekend. Verhalen uit de tijd van de Tweede Wereldoorlog spreken nog steeds tot de verbeelding. Er zijn al vele herinneringen in allerlei vormen opgetekend. Maar juist de persoonlijke ervaringen uit deze periode in de geschiedenis maken blijvend indruk. Zo ook op mij. Dit boek bundelt achtergronden en verhalen van Joodse onderduikgezinnen in Zutphen. Een gemeenschap die vóór de oorlog ruim 500 mensen telde. De oorlog laat diepe sporen na weten we inmiddels, ook in Zutphen. Van deze hechte Joodse gemeenschap keren slechts enkele tientallen Zutphense Joden terug uit de kampen en van hun onderduikadressen. Van hen vestigt een groot deel zich nadien in het buitenland, zoals in Israël en de Verenigde Staten. Dit boek geeft ons inzicht in wat er met een aantal gezinnen gebeurd is en hoe het hen vergaan is tijdens deze periode van angst, uitsluiting en uitroeiing. In de verhalen komen Joodse Zutphense families voor, maar ook namen en omstandigheden van Nederlanders die geholpen hebben bij het vluchten, onderduiken en bevoorraden van hun bedreigde medeburgers. Velen van hen zijn daarvoor geëerd, bijvoorbeeld met de Yad Vashem-onderscheiding. Dat is goed en terecht, want ook zij waagden hun leven. Dit moet ons overigens niet afleiden van het feit dat er ook landgenoten waren die collaboreerden met de Duitse bezetter. Het vastleggen van de ervaringen in dit boek is van groot belang om ons te realiseren hoezeer we onze vrijheden moeten koesteren. De mensen die het kunnen navertellen worden in de tussentijd steeds minder talrijk en daarom is het zo waardevol dat verhalen als deze worden opgetekend, voor ons en voor ons nageslacht. Stemmen uit het verleden verstommen immers als ze geen gehoor krijgen en hun verhalen niet worden doorverteld. Ik ben blij dat Bart Mendelson en Peter Kooij deze families met dit document een ‘gezicht’ hebben gegeven.

Burgemeester Arnold Gerritsen
Februari 2014

Vooraf

Sinds een aantal jaar bestaat in Zutphen een stadswandeling langs de zichtbare sporen van Joods leven. Naar aanleiding hiervan is een aantal mensen, verenigd in de ‘werkgroep Geschiedenis Joods Zutphen’, bezig om achtergrondinformatie te zoeken en vast te leggen.

Over de Tweede Wereldoorlog is al veel geschreven, maar over Joodse onderduikers uit en in Zutphen was tot nu toe niet veel bekend. In enkele publicaties en oude krantenartikelen vonden wij vermeldingen van Joodse onderduikers of over de plaatsen waar zich dit afspeelde. Veel details leverde dat niet op. Daarom deed de werkgroep in 2010 een oproep om in contact te komen met mensen die hierover konden en wilden vertellen. Het uitgangspunt was: Joodse onderduikers afkomstig uit Zutphen of ondergedoken in Zutphen. Het streven was om de onderduik van twee kanten te belichten, vanuit de onderduiker en vanuit de onderduikverlener.

Dit leverde reacties op van zowel direct betrokkenen als van personen die overgeleverde verhalen konden vertellen, onder andere uit familiekring. Persoonlijke gesprekken, telefonische contacten, brieven en e-mails volgden, met als resultaat deze bundeling.

In sommige gevallen vertelden mensen over eenzelfde gebeurtenis verhalen die in detail van elkaar verschilden. Binnen het gekozen uitgangspunt, namelijk het weergeven van de herinneringen van betrokkenen, is dit onvermijdelijk en passend. Daardoor omvatten enkele verhalen ook méér dan alleen de onderduikperiode.

Waar het gelukt is een onderduikverhaal van twee kanten te vertellen zegt de volgorde van plaatsing niets over het belang. De keuze voor de titel van dit boekje ‘Dat doe je gewoon’ - ontleend aan een van de verhalen - onderstreept de waardering voor de vele goede daden van de onderduikverleners. Met deze publicatie willen we onze waardering voor deze mensen benadrukken.

Wij zijn ons er van bewust dat we slechts een deel van de Zutphense onderduikverhalen hebben kunnen vastleggen. Een enkele ontvangen reactie op onze oproep leverde onvoldoende informatie op voor een verhaal. Naast de verhalen die we rechtstreeks hebben opgetekend van de betrokkenen, schetsen we in het laatste deel van dit boekje kort een aantal onderduiksituaties die we via andere wegen tegenkwamen. Achterin treft u een verklarende woordenlijst aan en vindt u een toelichting op de gebruikte voetnoten.

Wij danken alle mensen die hun verhalen en hun persoonlijke herinneringen met ons wilden delen, vooral omdat ze raken aan een bijzondere en vaak moeilijke en emotionele periode in hun leven. Bij de betreffende verhalen vindt u hun namen.

Ook dank aan allen die op andere wijze hebben bijgedragen aan de totstandkoming, zoals de medewerkers van het Regionaal Archief Zutphen en de Stedelijke Musea Zutphen en de instellingen die deze publicatie financieel

mogelijk maakten: Gemeente Zutphen, Nederlands Israëlitische Gemeente (NIG) de Stedendriehoek, Stichting Behoud Synagoge Zutphen en Historische Vereniging Zutphen.

Zonder anderen te kort te willen doen noemen we hier Renée Koot. Zij heeft naast haar medewerking aan deze publicatie ook aan de basis gestaan van de Stadswandeling Joods Zutphen en de werkgroep Geschiedenis Joods Zutphen.

Peter Kooij
Bart Mendelson

Afscheid bij de IJsselbrug

Floor Hamburg (1922) groeide op in een echte Zutphense ondernemersfamilie. De slagerij van Abraham Hamburg heeft in 1936 het 100-jarig jubileum gevierd. Het boekje dat toen is uitgebracht eindigt met de woorden van de eigenaar de “wensch uitsprekende, dat hij hen, met dank voor hun vertrouwen in al die jaren in de zaak gesteld, nog lang tot zijn klanten zal mogen rekenen.”

Niettegenstaande het keurslijf waarin men dit vrije bedrijf heeft gestoken, blijven de beoefenaars hun vak met lust voortzetten.

Zoo is het althans met den eigenaar van deze honderdjarige, die nog waarde hecht aan het spreekwoord, dat achter de wolken de zon schijnt.

Op dezen gedenkwaardigen dag, waarop de zaak Hamburg haar eeuwfeest beleeft, gevoelde de eigenaar het min of meer als een plicht, zijn cliëntèle met het feit in kennis te stellen, daarbij den wensch uitsprekende, dat hij hen, met dank voor hun vertrouwen in al die jaren in de zaak gesteld, nog lang tot zijn klanten zal mogen rekenen.

Uit het jubileumboekje 1936

De geschiedenis heeft anders bepaald. In 1941 heeft de slager zijn zaak definitief moeten sluiten, wegens gebrek aan inkomsten. In 1942 kreeg Abraham Hamburg bevel om naar een werkkamp te gaan. Hij wilde niet onderduiken, op 8 augustus vertrok hij. “Ik zal nooit vergeten dat vader die morgen met zijn tefilin in de kamer zat te davenen, hij hilde. Ik liep naar de keuken waar moeder bezig was, en vertelde haar dit. Ze ging meteen naar de kamer. Toen moest hij weg, met de trein. Ik zie hem nog gaan, met in iedere hand een koffer, en toen hij bij de hoek van de straat aankwam gingen allebei de koffers op de grond en zwaaide hij ons goedendag. Dit was het laatste wat ik van mijn vader zag.”

Intussen had Floor aangevraagd te mogen verhuizen om in een Joods kindertehuis in Laren te kunnen werken. Na een aantal weigeringen werd dat toegestaan. Ze was in april '42 net twintig geworden en nam haar eerste volwassen beslissing. “Ik ging dus, ook met de trein. Moeder en mijn zus Betsy mochten niet eens op het perron, die zijn ergens bij de IJsselbrug gaan staan om me uit te zwaaien. Daarna heb ik mijn moeder en Betsy nooit meer gezien.”

Het kindertehuis in Laren werd al snel gesloten en verhuisde naar Amsterdam, waar de nazi's alle Joden bijeen wilden brengen. Daar is Floor gevlucht tijdens een razzia, met de tas voor haar borst zodat de ster niet te zien was. Daarna is ze kort in huis geweest bij een bevriend Joods echtpaar, om vervolgens bij een zieke Joodse vrouw de huishouding te gaan doen. “Ze was echt ziek, maar had geen besmettelijke ziekte. Voor de zekerheid ben ik naar de GGD gegaan en heb me een attest laten geven dat die vrouw roodvonk had, volledig gelogen. Naar huis terug en heb de deurklinken in lysol gedrenkt en waarachtig, na acht uur kwamen de moffen. Ze zijn niet eens naar binnen

gekomen, bang voor een beetje roodvonk wat er helemaal niet was.” Toen Floor daar werkte, zat ze ondergedoken in Amsterdam-West. Na het bezoek van de Duitsers liep ze naar haar schuiladres. Ze had de sterren van haar kleding verwijderd. Een paar uur later stond de Nederlandse politie aan de deur van de zieke vrouw. De politiemannen zagen de sterren in de prullenmand liggen en zeiden: “Als we haar te pakken krijgen gaat ze naar Mauthausen.” Na zes weken ondergedoken te zijn geweest durfde ze niet meer te blijven, met de stad vol Gestapo. Iemand van de ondergrondse kwam haar bezoeken en een week later moest ze zich op het Centraal Station melden. De vrouw van de ondergrondse, tante Lies, kwam met ‘twee Joodse jongetjes met grote neuzen’ en ging mee de trein in. Eerst naar Utrecht, waar tante Lies hen even alleen liet om nog twee vrouwen op te halen.

“Aan de andere kant van het perron kwam net een trein binnen en wie kwamen er uit? Allemaal Duitse soldaten. Ik was niet bang, totdat een van de jongetjes op zijn echt Amsterdams zei: ‘Ik moet pissen.’ Die soldaten moesten allemaal lachen. Ik zei: ‘Nee kind, tante Lies heeft gezegd dat we hier op haar moeten wachten.’ Gedacht heb ik iets heel anders: ‘Jullie moesten eens weten wie hier op de bank zit, een Joods meisje met twee Joodse jongetjes.’ Van Utrecht ging de reis verder naar Deurne, waar iemand van de ondergrondse me achter op de fiets naar Liessel bracht. Het was al bijna middernacht toen ik op de plaats van bestemming aankwam. Dat was 1 mei 1943. Ik ben daar gebleven tot november 1944.”

“Ik kwam terecht bij een arm boeren­gezin, de familie Goossens, die hadden zeven kinderen. De oudste was toen negen jaar. Na twee dagen zat mijn hoofd al vol luizen. Er was geen middel om die weg te krijgen. Ik sliep boven op de hooizolder op een matras en moest vroeg opstaan om de huishouding te doen. Ook op het veld heb ik hard moeten werken. Het ergste werk was de paardenstal uitmesten. Ten eerste stonk het geweldig naar ammoniak, ten tweede was het zwaar werk. Daardoor heb ik vreselijke pijn aan mijn rug gekregen, tot vandaag aan toe.”

Thans.

*Slagerij Hamburg 1936
Uit het jubileumboekje*

Floor leidde een normaal leven. Ze ging bijvoorbeeld naar het dorp met de fiets boodschappen doen. In het dorp was een keer luchtalarm. Ze wachtte in de winkel tot dat voorbij was.

Met het eten had ze moeite. “Het eten was erg schaars. We aten iedere dag spek. Het heeft bijna zes weken geduurd voordat ik het durfde te eten vanwege mijn vrome opvoeding. Maar ik moest wel. Een keer per week, op zondag, kregen we varkensvlees. Zondagmiddag ging de boer naar het dorp om te biljarten. Wij bleven thuis en aten gebakken aardappels met koude koffie. Ik ging iedere zondag naar de kerk. Het was zo’n klein dorpje, het zou opgevallen zijn als ik niet ging.”

“Ik herinner me nog goed dat er eens moffen in de buurt waren en ik een steile trap op moest naar de hooizolder. Daar heb ik lekker gelegen en twee uur geslapen. Toen alles veilig was, moest ik die trap weer af. Dat durfde ik haast niet. De kleine kinderen stonden beneden te gieren van het lachen. Op een keer was ik op het veld buiten aan het werk, toen men mij kwam waarschuwen, dat er moffen in de buurt waren. Ik moest daar blijven tot alles weer veilig was. Dus bleef ik netjes buiten. Er was in de buurt nog een Joods meisje ondergedoken. Dat bevond zich in dezelfde situatie als ik. Maar zij heeft niet geluisterd en is door de moffen gepakt.”

“Tegen het einde van de oorlog werd er hard gevochten en moesten we evacueren naar een ander dorp. Maar de boer was bang om wat er met zijn vee zou gebeuren, dus hij bleef. Ik ging later terug naar de boerderij met de fiets en wie waren daar? Engelse soldaten. Ze zagen mij en vroegen wat ik daar deed. Ik vertelde hun alles. Het eerste wat ik zei was: ‘Ik ben een Jodin.’ Zo trots was ik dat het er nu eindelijk uit kon. Als antwoord kreeg ik te horen: ‘But this is no place for a lady!’ ”

Niet lang na de oorlog emigreerde ze naar Israël en bouwde daar een nieuw leven op.

Frans Goossens en zijn toen allang overleden vrouw hebben na de oorlog van Yad Vashem een onderscheiding ontvangen en ze zijn vereeuwigd in het monument van Yad Vashem. “Ik ben hun nog steeds tot dank verplicht en ieder jaar als ik naar Holland vlieg, is mijn eerste doel Liessel, een klein dorpje in het zuiden van Nederland.” Ze vat de belangrijkste gebeurtenissen samen. Daaruit blijkt dat de data waarop haar familie werd weggevoerd allemaal op belangrijkste Joodse feestdagen vielen:

“30 september ging ik dus van huis weg. Twee dagen later werden mijn moeder en Betsy van huis gehaald. Dat was 2 oktober: erev Simchat Thora. Intussen was mijn vader op Kol Nidrei-avond op de trein gezet naar Westerbork, waar ze elkaar op Jom-Kippoer ontmoetten. Ze zijn daar gebleven tot 2 november. Toen ging het met de veewagens richting Auschwitz, waar ze alle drie na aankomst meteen vergast zijn. Ik was dus een wees, zonder dat ik het wist.”

Daar praat je niet over, dat doe je gewoon

“Ik zie haar nog zitten,” vertelt Lies Goossens. “Ze zat achter het fornuis. Ons moeder zei: ‘Dit is Annie. Die komt nu bij ons wonen.’ ‘Annie’ zat aardappels te schillen bij het fornuis.” Het was mei 1943.

Piet (1934) en Lies (1936) Goossens waren nog jong in de oorlog. Als oudsten van de zeven kinderen (na de oorlog kwamen er nog eens zeven) uit het boerengezin in Liessel hebben ze duidelijke herinneringen aan die tijd. En ook aan Annie Simons, zoals de onderduikster heette.

Floor Hamburg - dat was haar echte naam - kwam uit een streng orthodox slagersgezin in de Zutphense binnenstad. Dat de jonge vrouw moest wennen aan het boerenleven in Brabant was niet vreemd. De eerste zes weken at ze bijvoorbeeld het spek niet, want dat is niet koosjer. Daarna moest ze wel. En meehelpen, ondanks het standsverschil.

“Ze was deftiger dan wij. Ze droeg ook andere kleren. Ze kwam uit de stad, was duidelijk anders. Ze wilde wel, maar sommige dingen kon ze niet. Koeien melken bijvoorbeeld. En de paardenstal uitmesten. Daarvan werd ze ziek. Het paard stond de hele tijd op stal. Dus de laag mest was hoog en er hing een sterke ammoniakgeur. Daar kon ze niet tegen.”

“Ons vader, Frans Goossens, heeft er nooit veel over gepraat, ook na de oorlog niet. Zelfs aan een plaatselijke journalist vertelde hij lang niet alles. En in de oorlog wist je niets. Hij was wel eens op pad, maar waarvoor wist je niet. Hij zat in het verzet, maar als kinderen vroegen wij niets. Het was een heel andere tijd. We wisten echt niet beter dan dat Annie haar echte naam was. We wisten wél dat ons vader dingen deed die niet mochten. Zo hadden we een radio. Daar kwamen de burens ook naar luisteren, Radio Oranje. Maar als kinderen mochten we niet meeluisteren. Zo werd je ook beschermd, want hoe minder je wist hoe beter. Voor die radio was een kist onder de grond gemaakt, om hem op te bergen als het gevaarlijk was. Er waren ook wel andere onderduikers, die bleven kort. Alleen Annie was hier tot de bevrijding.”

“Als het soms niet veilig was, werd Annie naar een oom gebracht in Helmond. Achterop de fiets, zo’n 16 kilometer. Dat zou je nu niet doen. Maar het is altijd goed gegaan.” Annie ging ook gewoon mee naar de kerk, want in het dorp Liessel zou het opvallen als ze het niet deed. “De dokter en de pastoor wisten van Annie, verder niemand. Toen de dokter voor het eerst langskwam, stooft ze naar boven, doodsbang. De dokter riep toen: ‘Kom maar naar beneden, ik weet wie je bent.’ Boven sliep ze, op de open zolder.”

Geld hebben de Goossens nooit gevraagd, hoewel ze het niet ruim hadden. Wel kregen ze bonnen van het verzet. Dat was ook echt nodig. Floor Hamburg was gekomen met dertig gulden en ging weer weg met dertig gulden.

“Na de bevrijding in 1944 is ze bij het Vrouwen Hulpkorps gegaan in Eindhoven. In 1947 is ze naar Israël vertrokken. Tussendoor was ze nog wel bij

ons. In Zutphen is ze niet meer geweest. Dat kon ze niet verdragen. Pas ver na de oorlog is ze naar Zutphen teruggekeerd om haar man te laten zien waar ze vandaan kwam. ‘Iedere steen herinnert mij aan de oorlog,’ vertelde ze.”

In de jaren na de oorlog is er lang geen contact geweest. Floor Hamburg trouwde in Israël. Daar kregen de Goossens wel een kaartje van, maar dat was alles. “Ons moeder heeft zich altijd afgevraagd hoe het met Floor was gegaan. Pas toen een kleinkind van Frans Goossens in Israël via de radio een oproep deed, is het contact hersteld, ergens in de jaren negentig. Maar toen was ons moeder er al lang niet meer.”

In de jaren negentig zijn Frans en zijn vrouw Dora voorgedragen voor een onderscheiding van Yad Vashem. Voor Dora kwam het te laat: zij was lang daarvoor al overleden. Frans Goossens is niet bij de plechtigheid geweest: hij zat toen al in een bejaardentehuis en vond dat ‘Floor dat wel eens eerder had mogen aanvragen.’ Zo’n vijftig van hun nazaten waren er wel bij in de Portugese synagoge in Amsterdam. Net als Floor en haar man en dochter. Sinds het hernieuwde contact stuurde Floor Hamburg elke winter een kist Jaffa-sinaas-appels naar Frans Goossens en kwam ze ook regelmatig op bezoek. Maar ook dat is geschiedenis sinds Frans Goossens is overleden.

De belangrijkste vraag die de kinderen wel eens aan Frans stelden: “Waarom deed je dat nou, onderduikers helpen?” Het antwoord luidde steevast: “Daar praat je niet over, dat doe je gewoon.”

Met gevaar voor eigen leven

Veel overlevenden van de oorlog vragen zich af waarom juist zij gered zijn. Zij voelen zich haast schuldig nog in leven te zijn. Dat geldt ook voor Betty Bak.

Betty Bak-Themans (1932) is de dochter van een succesvol handelaar in ijzerwaren. Vader, moeder, Betty en haar broertje Maurits woonden aan de chique Rozenhoflaan. “We hadden een dienstmeisje, het belletje zat aan de lamp boven de tafel. Als ze kon komen afruimen, belden we.”

De sociale contacten waren vooral met andere Joodse gezinnen. Voor de oorlog was Betty bevriend met Esther Vomberg, de dochter van een winkelier aan de Nieuwstad. Het gezin Themans was religieus, haar vader meer dan haar moeder.

“In de oorlog werd hij lid van de Joodse Raad in Zutphen, in de hoop dat de bezetter het gezin zou sparen. Toen de Joden Zutphen moesten verlaten, verhuisden we naar de Retiefstraat in Amsterdam, waar toen veel Joden woonden. Alles werd voor Joden verboden: vervoer, scholen, noem maar op. Bijna iedere dag waren er razzia’s en werden mensen in open vrachtwagens naar de Hollandse Schouwburg gebracht.” Toen haar vader zijn zaak moest sluiten, werd het tijd om onder te duiken. Betty’s moeder ging terug naar Zutphen. Zijzelf kwam terecht bij een gereformeerd gezin in Amersfoort. Haar vader en broertje doken in Hoorn onder. Toen de moeder van het Amersfoortse gezin een baby verwachtte, werden de spanningen van een onderduikster in huis haar teveel. Daardoor kwam Betty in september 1944 weer bij haar moeder en een oom terecht. Die waren ondergedoken bij de familie Philip op de Buitensingel (tegenwoordig Jan Vermeerstraat) in Zutphen. In dat kleine huisje heeft dit gezin, bestaande uit vader, moeder en twee kinderen, deze drie mensen laten onderduiken. In de periode in Amersfoort was Betty veranderd, ze had het christelijke geloof aangenomen.

“Het was koud. Alleen beneden werd gestookt. Zodra de gordijnen dicht gingen en de ingekwartierde Duitsers vertrokken waren, konden we bij de kachel zitten, met als gevolg enorm pijnlijke winterhanden en -voeten. Moeder en ik sliepen op de ijskoude overloop in een tweepersoonsbed. Ik zat eindeloos op mijn knietjes voor het bed te bidden. Mijn moeder heeft daar nooit iets van gezegd. Ook na de oorlog ben ik nog lang christelijk gebleven.”

“Ik herinner me niet zoveel, maar wel dat we twee keer zijn ontruimd vanwege explosies, onder andere door het ontploffen van een munitietrein. Dan zaten we bij overburen, die kennelijk te vertrouwen waren. We hebben nooit honger geleden: de familie Philip ging naar de boer om eten te halen. Ik hielp in de keuken onder andere met aardappelmeel maken.”

Vader Themans ondervond problemen in Hoorn. Zijn familie in Zutphen wist niet of hij opgepakt was. Omdat hij wist waar zijn vrouw en dochter onderge-

doken zaten, was dat adres niet meer veilig en doken Betty en haar moeder onder in de Sloetstraat. “Het was maar goed dat de oorlog daarna tamelijk snel afgelopen was, want de mevrouw bij wie we zaten, was er trots op dat ze onderduikers had. Daar praatte ze over. Dat was natuurlijk niet erg verstandig. De bevrijding kwam niet zomaar in Zutphen. Er werd van huis tot huis gevochten. Wij zaten in het kleine keldertje en hoorden de gevechten. Eindelijk mochten we - voor het eerst in jaren - gewoon naar buiten. Toen ik water ging halen bij de pomp, lag daar een aantal dode Duitsers. Daar schrok ik vreselijk van. Het was de eerste keer dat ik een lijk zag.”

“Na de oorlog was ik mensenschuw. Als ik een bekende tegenkwam, stak ik de straat over. Ook was ik erg verlegen. Ik heb natuurlijk een aantal jaren school gemist in de oorlog. Daardoor heb ik ook niet de opleiding kunnen doen die bij me paste. Los daarvan liep ik met de vraag rond of ik wel goed genoeg was om gered te worden. Wat had ik gepresteerd waardoor ik heb mogen blijven leven? Mensen met meer capaciteiten hebben de oorlog niet overleefd. Dat vraag ik me nog wel eens af...”

Met dankbaarheid en bewondering denk ik aan al die mensen, die met gevaar voor eigen leven, onderduikers in huis hebben gehad.”

Het gezin Philip kort na de oorlog

Samen met een ingekwartierde Duitser

Loek Philip (1939) was nog maar een kind toen de bezetting afgelopen was. Hij heeft niet veel eigen herinneringen aan de onderduikperiode van moeder en dochter Themans en Henri Levison. Maar zijn ouders en oudere zus Joke hebben hem er natuurlijk wel over verteld. Een enkele herinnering heeft hij nog.

Zo weet hij nog dat er een Duitse officier van de trap kwam in hun huis aan de Buitensingel. Ook de rijen Canadezen die aan twee kanten over de Buitensingel liepen en de bevrijding brachten, ziet hij nog zo voor zich. Toen waren de onderduikers er niet meer.

Die Duitse militair was bij de familie Philip ingekwartierd. En dat terwijl er drie onderduikers op zolder woonden. Dat ging natuurlijk niet, maar omdat er geen ander adres te vinden was, ging vader Philip maar eens een praatje maken met de Duitse militair. Hij bracht het gesprek op de Joden en hoe de Duitse gast dacht dat Joden er uitzien. Die somde op: "Een grote neus, een baard en hoed en van die zwarte krullen." Aan dat stereotiepe beeld voldeden

NR.	Achillesstr 101 I	S 11
Voorn. Gest. nm	a Philip	
	b Lourens	
Geboren	op 28 Sep 39	
	gem. Amsterdam	
	land	
	Laatste woonplaats in het Groot-Duitsche Rijk of in het Gouvernement-Generaal van het bezette Poolsche gebied:	
Nation.:	Ned	
Vroegere nation.:		
Kerkelijke gezinde:	NH	
Bereep of werkzaamheid:		
Gehuwd met:		Gesch. op Overl. op
	Aantal Joodsche grootouders in den zin van art. 2 der Verordening:	een

Bewijs van één Joodse voorouder

de onderduikers niet en toen is het volgende bedacht: de onderduikers moesten een paar uur de straat op en als ze flink koud waren, moesten ze terugkomen als familie die hun huis was kwijtgeraakt. Zo gezegd, zo gedaan. De onderduikers gingen nu als niet-Joodse familie gewoon weer op zolder wonen en de Duitse officier in een van de slaapkamers. Mijn vader vertelde later dat de Duitser, toen hij na enige weken wegging, mijn vader lang aankeek, waaruit mijn vader begreep dat die officier best wist dat het op zolder Joden waren.”

Loek Philip heeft als kind zelf, zoals uit verhalen achteraf blijkt, aan de buurman verteld dat ze onderduikers hadden. “Toen mijn vader na de oorlog aan de buurman vroeg: ‘Wist jij dat wij Joodse onderduikers hadden?’ beaamde de buurman dat. Mijn vader vroeg: ‘Hoe wist je dat dan?’ ‘Dat heeft Loekie me verteld.’ Dat had heel anders kunnen aflopen.”

Wat zijn ouders motiveerde om onderduikers te nemen weet hij niet precies. “Mijn vader had contacten met Joden, hij had zelf een Joodse vader. Ik heb nog een bewijs waar op staat dat ik één Joodse grootouder heb. Te weinig om gevaar te lopen. Ik denk dat mijn ouders gewoon gevraagd is of ze wat mensen tijdelijk konden helpen. Over de risico’s werd in het begin waarschijnlijk niet nagedacht.” Dat die risico’s achteraf groot bleken te zijn heeft zijn ouders Lourens en Corrie Philip er niet van weerhouden drie onderduikers in huis te nemen. Ook na de oorlog had de familie Philip nog regelmatig contact met de familie Themans.

De laatste trein

Joop Vomberg (1923-2013, officiële voornaam Jozef) is in Zutphen geboren en getogen. Zijn ouders hadden een winkel in confectie en beddengoed aan de Nieuwstad. Na de oorlog emigreerde hij naar Canada waar hij een nieuw bestaan opbouwde. Gedurende een groot deel van de oorlog was hij ondergedoken in Epe. Op het laatst van de oorlog zat hij gevangen in Westerbork.

Zijn ouders waren zich in de jaren dertig al bewust van de gebeurtenissen in Duitsland en overwogen naar Amerika of Zuid-Afrika te emigreren. Maar om hun ouders niet achter te laten en omdat 'dit toch nooit kon gebeuren in Nederland' is dat plan losgelaten.

Advertentie Zutphense Courant maart 1940

In het begin van de Jodenvervolging werden alleen de mannen opgepakt, vrijwel altijd in de nacht. Joop en zijn vader sliepen daarom bij een bevriend niet-Joods gezin met de naam Jansen. En inderdaad, er werd op een nacht bij de Vombergs gezocht naar de mannen door een plaatselijke politieagent. Hij deed dat met veel kabaal bij binnenkomst en vertrek: daar stond zijn nazi-baas bij. In huis was hij een stuk rustiger. Omdat de mannen niet thuis waren, gebeurde er verder niets. Al snel daarna werd het tijd om onder te duiken.

"Op 12 augustus 1942 om zeven uur 's morgens waarschuwde een plaatselijke politieagent ons dat ik opgepakt zou worden. Ik had alles al klaar staan en ging op mijn fiets naar mijnheer Kamphuis, een huisschilder. Hij was een vriend van de familie en gaf mij het persoonsbewijs van zijn zoon Henk.

Ik ging toen naar een boerderij in Hellendoorn. Daar was ik een paar weken, maar het was er niet veilig. Vervolgens ben ik teruggekeerd naar Zutphen en zat ik ondergedoken bij advocaat Dijkstra op de Jacob Damsingel. Daar heb ik de foto van het persoonsbewijs van Henk Kamphuis verwisseld voor de mijne. Henk Kamphuis woont hier overigens ongeveer dertig kilometer vandaan in Canada.

Kort daarna ben ik in contact gekomen met de heer Dirk Hendriks in Epe, een gepensioneerd schoolhoofd. Hij gaf me een goed onderduikadres. Mijnheer Hendriks was mede-oprichter van een groep mensen die tientallen Joden geholpen hebben. Ook zijn dochters Els en Reina waren nauw betrokken bij deze

activiteiten. Belangrijke andere mensen in die groep waren de gezinnen Van Lohuizen en Jonker, en dominee Ter Braak. Deze groep hielp ook als mensen geen geld hadden en bekeren was niet toegestaan.” Bekering of geldelijk gewin waren in sommige gevallen de enige motivatie om onderduikers op te nemen.

“Ik kwam in oktober 1942 pal bij Epe terecht op Duiveland, een landgoed iets buiten Tongeren op de grens met de kroondomeinen. Daar zaten we met een groot aantal Joden. Het was midden in de bossen, een prachtige villa. We hadden stroom van een generator en een accu. Op 30 april 1943 zijn we er uit gehaald, want de Duitsers waren getipt dat daar mensen zaten. Toen we daar nog waren, ben ik verschillende keren naar het dorp Epe geweest om boodschappen te doen. Later haalde ik de boodschappen bij de heer Kuijlenburg, het hoofd van de school in Tongeren. In het huis woonden mensen van heel verschillende afkomst: Heinz Jacobowitz, een Berlijns advocaat, met zijn moeder Frida; Barend (Hans) Schijveschuurder, een accountant, met zijn vrouw Magda, zoontje Freddie en zwager Arie Wessel; Bep de Hond, een verkoopster uit Amsterdam; Charles Juda, cellist; Jonas Swalif, een havenarbeider uit Amsterdam en vrijwilliger geweest in de Spaanse burgeroorlog, met zijn verloofde Miep; Betsy Frank uit Epe; een zakenman met zijn vrouw die lang in Indonesië hadden gewoond en nog een aantal anderen. We hebben daar heel wat politieke gesprekken gevoerd! Een visser bracht regelmatig verse vis uit het IJsselmeer en een bakker, Olthof, bracht roggebrood. We zetten wel eens vallen voor het wild en vingen twee maal een konijn.”

“Nadat we uit Duiveland weg moesten, werden mevrouw De Hond en ik bij een calvinistische bakker ondergebracht, die vergeefs probeerde ons te bekeren. Toen de heer Van Lohuizen werd gearresteerd en razzia’s door heel het dorp werden uitgevoerd, durfde de bakker ons niet langer onderdak te geven. Juist voor zo’n situatie had ik een adres gekregen. En in een inktzwarte nacht ben ik door de stromende regen naar de boerderij van Van Essen gelopen. Van Essen haalde mevrouw De Hond op en bracht ons naar een bouwkeet in een jong bos pal bij het militaire kamp Oldebroek. Daar hoorden we dagelijks het Duitse leger oefenen. We zijn er ongeveer een week geweest en toen gingen we naar Larikshof, ook weer van de groep van Hendriks en Van Lohuizen. Daar zaten we met ongeveer twaalf Joden. De namen die ik me nog herinner: Otto en Hermien Kahn, zijn schoonouders - de Spanjaards uit Borne -; Heinz Jacobowitz; Nol en Ot Wagenaar met hun kleine kinderen; Betty Wagenaar; Amalia Wijler-Bamberg, die later mijn schoonmoeder werd. Een korte periode zaten ook Joop en Dien de Jong uit Rotterdam er. Het goede van met veel mensen bij elkaar te zijn, zowel in Duiveland als in Larikshof, was dat we met mensen van verschillende achtergronden zaten. Er waren mensen met een universitaire opleiding, musici, studenten, arbeiders. Daar leerde ik veel van de gesprekken. Ook heb ik veel plezier gehad van de boeken die dominee Ter Braak uit Epe uitleende. Ik heb heel veel kunnen lezen, niet alleen literatuur

maar ook wetenschappelijke boeken. We hadden veel tijd. We hebben bijvoorbeeld een schuilkelder gegraven.”

“In oktober 1944 kregen de Nederlandse SS-ers orders om alle mannen die niet onmisbaar waren, op te pakken om voor de Duitsers te werken. Zo zijn wij, de vier mannen die toen op Larikshof zaten, opgepakt. De vrouwen en kinderen waren niet in het huis. Ze waren wandelen in het bos. De schuilkelder die we gegraven hadden, stond open om te luchten en daar werden de SS-ers erg nerveus van. Gelukkig zat er niemand in, want ze gooiden er handgranaten in om iedereen er uit te jagen. Aaron (Nol) Wagenaar werd buiten op de grond gegooid en er werd rakelings langs zijn hoofd geschoten om hem en ons aan het praten te krijgen. Dat deden we niet.

De vier mannen, Otto Kahn, Barend Schijveschuurder, Aaron Wagenaar en ik werden met paard en wagen naar Zwolle gebracht. Daar werden we in een plaatselijk gymnasium ondervraagd. Toen we toegaven Joods te zijn, werden we naar de gevangenis gebracht. Daar hebben we onze echte namen opgegeven. Het kon immers het laatste zijn wat van ons bekend was. Die gevangenis was overvol: we zaten met tien, twaalf mannen in een driepersoons cel. Soms werden we in een kooi zo klein als een kanariekooi opgesloten. We hoorden 's nachts hoe mensen verhoord werden. Dat hoorde je door de hele gevangenis. Er waren executies op de binnenplaats. Ook die hoorde je. Wij viere zijn nooit verhoord, zelfs niet om er achter te komen wie ons geholpen had. De ondervragers hadden kennelijk andere problemen: er zaten ook Duitse militairen opgesloten.”

“Op een avond om een uur of zeven werden wij viere met andere Joden in een veewagon geladen. De volgende ochtend om zeven uur waren we weer op ons beginpunt. Vanwege de spoorwegstaking waren we op de verkeerde rails gerangeerd. Er arriveerde een troepentransport en onze wagon werd direct achter de locomotief en kolenwagon aangekoppeld. Dat was bij een luchtaanval de gevaarlijkste plaats. Over de dertig kilometer naar Rolde deden we de hele ochtend.

Van Rolde liepen we naar kamp Westerbork waarvandaan op 13 september de laatste trein naar de vernietigingskampen was vertrokken. Natuurlijk wisten we toen niet dat dat de laatste trein was. De Joden die nog in het kamp zaten, waren aan het werk gezet om het kamp draaiende te houden. Westerbork was intussen een trainingskamp voor de Duitse infanterie geworden, voor mannen die eerder waren afgewezen vanwege leeftijd of gezondheidsproblemen.”

“Ik werkte in de ‘Holzgruppe’ en moest bomen in stukken zagen die door andere gevangenen waren geveld. Dat deden we 's nachts omdat er overdag geen elektriciteit was. De stammen waren vaak nat en bevroren: het was winter. Het kachelhout moesten we naar de Duitse barakken brengen en naar de keukens, wat ons de gelegenheid gaf om voedsel te stelen. De opdracht was

om een bepaald aantal kruiwagens naar de verschillende barakken te brengen. We hielden daarbij andere hoeveelheden aan voor hen en voor ons. Andere gevangenen werkten in de keukens, wat ons de mogelijkheid gaf aan voedsel te komen. Ook stalen we aardappels uit de Duitse opslag. We hadden meer te eten dan veel mensen buiten het kamp.

We hadden de buitenwereld laten weten dat we onderweg waren naar Westerbork door middel van een uit de gevangenis gesmokkelde brief voor de niet-Joodse schoonvader van Nol Wagenaar, meneer Voordewind in Epe. Kort na onze aankomst in Westerbork kwam Ot Wagenaar, de vrouw van Nol, op de fiets van Epe naar Westerbork. Zij zag kans onze echte persoonsbewijzen het kamp in te smokkelen. Dat was belangrijk omdat we tegen de kampcommandant konden zeggen: ‘Ziet u, we hebben zelfs geen valse persoonsbewijzen.’ En hoewel we de ‘S’ van ‘strafgeval’ op onze pas hadden, werden we niet in dat gedeelte van het kamp geplaatst.

Op een avond schrok een paard en reed me aan terwijl ik met de cirkelzaag bezig was. Gelukkig had ik alleen maar een verwonding aan mijn rechterwijsvinger. Nadat ik was hersteld, werkte ik eerst in de machinewerkplaats en daarna in het kampziekenhuis. Daar leerde ik omgaan met psychiatrische patiënten, een dwangbuis met lakens aanleggen en puisten uitlepelen.”

“Omdat we geen idee hadden of en wanneer er weer treinen zouden rijden, maakten we ontsnappingsplannen, stalen en verborgen gereedschap om de hekken te kunnen doorknippen. Op een dag merkten we dat de SS’ers erg nerveus waren. Er werd ons bevolen dozen op hun wagens te plaatsen en hout klaar te maken voor de houtvergassers van hun auto’s. We urineerden op dat hout om ze te saboteren. Die avond vertrokken ze. De Duitse infanterie nam de leiding over het kamp op zich. Zij zeiden tegen iedereen die met hen durfde praten: ‘Vertrek als je wilt.’ We hoorden geluiden van geschut en zagen parachutisten en begrepen wat er gebeurde. We vonden het niet verstandig het kamp nu te verlaten, omdat de risico’s te groot waren zolang er gevochten werd. We bewaakten de poort om te voorkomen dat de mensen uit het kamp zouden gaan. Wie er wel uitging, was Robert Engel. Hij verliet het kamp en zwom het kanaal over om de geallieerden te melden dat er in Westerbork - op een paar Duitse soldaten na - alleen nog achthonderd Joden zaten. Daarmee heeft hij op het nippertje voorkomen dat het kamp gebombardeerd werd.”

“Het Canadese leger kwam het kamp binnen en een Nederlandstalige luitenant bleef achter als de nieuwe kampcommandant. De eerste sjabbat-dienst was op 26 april onder leiding van legerrabbin Rodriques Pereira van de Nederlandse Prinses Irenebrigade. Ik kreeg een pas om mijn zus Esther in Vledderveen te bezoeken. Daar zat ze ondergedoken bij de familie Nijkamp. Dat was niet ver op de fiets. Kort daarna kreeg ik toestemming om naar huis te gaan.”

*De familie Vomberg kort na de oorlog achter de winkel aan de Nieuwstad
Achter vlnr: Meta Denneboom-Vomberg, Menno Denneboom, Jozef Vomberg,
Esther Vomberg
Voor vlnr: Emanuel Vomberg, Dolf Wijler (een neef), Elisabeth Vomberg-van
Dijk*

“Mijn ouders hadden ondergedoken gezeten in een boerderij in Eefde, bij boer Jan Willem Heijenk op boerderij Het Vriezekolk. Hij was een klant van de winkel. Deze boer hielp belangeloos: als er mensen uit het Westen kwamen, had hij voor hen altijd wel iets te eten.

Mijn ouders zaten in een kamer die boven de stallen op de hooizolder gebouwd was. Ze kwamen nooit in de frisse lucht. Vader weigerde vlees te eten dat niet koosjer geslacht was. Daardoor was hij aan het eind van de oorlog zwak en ondervoed. Tijdens de laatste gevechten moest iedereen een veilig heenkomen zoeken in een sloot. Daar kreeg vader water in zijn longen en daardoor een longontsteking.

Mijn zuster Meta was ondergedoken in Zutphen, aan de westkant van de rivier, in de wijk De Hoven. Haar gastgezin, de familie Hobrink, bestond uit een ouder echtpaar met een getrouwde maar kinderloze dochter. Toen op het eind van de oorlog huis-aan-huis gevochten werd, ging ze voor het eerst naar buiten om eerste hulp te verlenen. Zij werd samen met haar gastgezin geëvacueerd.”

“Toen ik in Zutphen kwam, was mijn vader doodziek. Ons pand op de Nieuwstad was niet erg beschadigd, als een van de weinige. Het pand was aanvankelijk gebruikt als Wehrmachtshuis en is later verkocht aan een opticien, een nazi. Hij had eerst zijn zaak op de hoek van de Marspoortstraat en de Groenmarkt. Dat pand is weggebombardeerd. Daarom kocht hij ons pand van Lippmann Rosenthal, de roofbank. Zijn zoon is gestorven aan het Oostfront en aan het eind van de oorlog heeft hij zelfmoord gepleegd. Mijn ouders hadden weinig moeite het huis terug te krijgen en vonden zelfs nog wat meubels in de kelder en Joodse boeken op zolder. Van de winkelinventaris die we in bewaring hadden gegeven, kregen we slechts een deel terug. Sommige mensen waren zo netjes geweest om precies bij te houden wat ze van onze bezittingen hadden gebruikt en hebben dat ook keurig vergoed. Anderen ‘hadden nooit iets gekregen.’ In één geval kon ik bewijzen dat de typemachine die ze hadden staan, van ons was: onze naam stond aan de onderkant.”

“Het was voor mij niet gemakkelijk een normaal leven op te pakken. Ik ben als vrijwilliger met het Rode Kruis naar Duitsland gegaan. Daar haalden we een paar vrachtwagens vol mensen op die we in Zutphen onderbrachten voordat ze naar huis konden. Daarna hebben we de zaak aan de Nieuwstad weer helemaal opgebouwd. Dat viel niet mee: alles was nog op de bon. Van de Joodse gemeenschap in Zutphen was maar tien procent over en de eerste sjoeldiensten werden gehouden. De belangrijke rituele voorwerpen en archieven van de Joodse gemeente waren tijdens de oorlog veiliggesteld in een bankkluis. De Thora-rollen en zilveren versieringen waren gelukkig goed bewaard gebleven. De Joodse begraafplaats was zwaar beschadigd, er waren loopgraven dwars doorheen gegraven, er stond afweergeschut en de nazi's hadden het oudste deel van rond 1810 als groentetuin gebruikt. We hebben de graven zoveel mogelijk hersteld, inclusief het voor zover mogelijk herbegraven. Samen met landmeters van de overheid hebben we een nieuwe plattegrond gemaakt.”

“Hoe ziek vader ook was, ons huis stond altijd open voor tijdelijke opvang van vluchtelingen en mensen die in die eerste jaren soms lang moesten wachten op vervoersmogelijkheden. Ook hielden we in de gaten of er Joodse kinderen waren die nog in onderduik zaten en hielpen we Floor Hamburg met het afwikkelen van de zaken rond haar vaders slagerij. De rest van het gezin Hamburg was omgebracht. Floor was een vriendin van mijn zus Meta. Mijn ouders hebben de zaak nog tot in de jaren zestig gehad, en hem overgedaan aan ‘De Duif’. In Canada was het begin moeilijk maar uiteindelijk is het dankzij hard werken heel goed gegaan. Via allerlei banen ben ik accountant geworden en heb daar een goed bestaan opgebouwd. Wij waren de eerste in de regio die met computers werkten.”

Henk Rouwenhorst, een kleinzoon van de Heijens uit Eefde waar de ouders van Joop ondergedoken zaten mailde: “Tijdens de oorlogsjaren hebben mijn grootouders onderdak verleend aan onderduikers, onder wie de familie Neter-son en de familie Vomberg. Dit hebben ze gedurende de hele oorlog geheim gehouden, ook voor de bureu. De zaadzolder in het voorhuis had een deurtje dat toegang bood tot een schuilhok op de hooizolder boven de deel. Het deurtje werd met zaadzakken aan het zicht onttrokken en het schuilhok was volledig met hooi bedekt en is ook nooit gevonden.

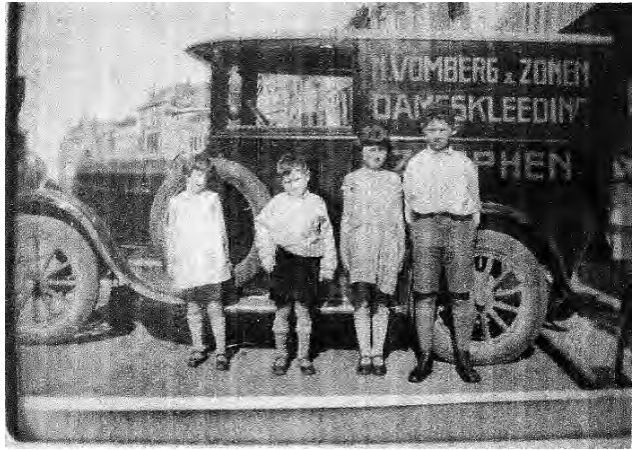
Grootvader Jan Willem Heijenk was getrouwd met Hendrika Maria Addink. Ze hadden drie dochters onder wie Marie, mijn moeder.”

Joop Vomberg, zijn verloofde Bep Wijler en zus Esther Vomberg 1948

Een kleine verzetsgroep

“Ik begrijp nog niet dat niet veel meer mensen in actie zijn gekomen.” Zo begint het verhaal van Els Hendriks (1917). Zij en haar ouders kwamen wel in actie. Samen met een aantal andere Epenaren hebben ze veel mensen helpen onderduiken in diverse woningen in de bossen rond Epe. Eén van die onderduikers was Zutphenaar Joop

De auto van de Vombergs met daarvoor links Meta en Joop, rechts nicht Miep en neef Salomon

Vomberg, toen een jongeman van een jaar of achttien. Els Hendriks heeft tot zijn overlijden in 2013 nog zeer regelmatig contact met hem gehad, ondanks het feit dat hij in Canada woonde. Het volgende gesprek vond plaats toen Joop Vomberg nog leefde.

“Ik weet het begin van de oorlog nog precies. Het was een warme lente. Die avond was ik in het dorp geweest en door het bos naar huis gefietst. Het was een prachtige avond met fonkelende sterren. ‘s Nachts schrok ik wakker van de vliegtuigen. Ik ben opgestaan. Vader stond al buiten. Hij ging naar binnen om de radio aan te zetten, kwam weer naar buiten en zei: ‘Het is oorlog.’ Helemaal verbijsterd, hoewel we het zagen aankomen. Wij zaten veilig in de bossen, maar ik had twee broers en een aantal vrienden in het leger. Daar maakte ik me meteen zorgen over, ook over een Joodse vrouw die in het dorp logeerde. Mijn moeder had geen moment rust tot het na vijf dagen afgelopen was. Je had weinig informatie in die dagen. Wel hoorden we de knallen van het opblazen van de bruggen in Deventer en Zwolle. Maar wij hadden in de bossen eigenlijk nergens last van. Ook mijn beide broers zijn ongeschonden door die dagen gekomen.

Toen kwamen langzamerhand de regels van wat niet meer mocht, zoals naast elkaar fietsen. En er stonden NSB'ers in hun WA-pakjes in het dorp om ‘Volk en Vaderland’ te verkopen. Nou ja, het vaderland hadden ze al verkocht. Dat was wat we in het begin merkten. Vervolgens ontdekte je: die en die is ook NSB'er. Het ergste was dat we ontdekten dat de schoonvader van mijn oudste broer ook fout was. Mijn broer was een heel intelligente man, maar heeft zich

door zijn schoonvader laten overtuigen. Toen mijn moeder een keer ziek was, kwam mijn oudste broer met zijn vrouw langs en vertelden ze dat ze lid waren geworden van de NSB. Vanaf dat moment kwamen ze er bij ons niet meer in. Dat is nooit meer goed gekomen, ontzettend pijnlijk. Na de oorlog heeft hij negen jaar in de gevangenis gezeten wegens landverraad: hij had zich opgegeven bij het Nederlandse leger in Duitse dienst. Dit alles heeft mijn ouders heel, heel veel kwaad gedaan. Mijn neefje heeft de twee jaar dat ook mijn schoonzus gevangen zat, bij ons gewoond. Wij hebben altijd goed contact met die jongen gehouden. Hij kwam in de vakanties logeren. Je mag dat kind niet aanrekenen wat zijn ouders deden. Mijn oudste broer is in de oorlog wel een keer aan de deur geweest om te zeggen dat vader gevaar liep en of hij zijn invloed zou aanwenden. Wij voelden er echter niet voor om een compromis met ‘die mensen’ te sluiten.”

De familie Hendriks begreep al meteen dat de Joden de dupe dreigden te worden op grond van de berichten over de Jodenvervolging in Duitsland en zat al snel in het verzet.

“Wij hebben eigenlijk vanaf 1942 onderduikers gehad. Mijn vader was daarmee begonnen, samen met Timen Jonker en Elisabeth van Lohuizen, ook uit Epe. We hebben vakantiehuizen gehuurd zonder te zeggen waar dat voor was. Daar konden dan onderduikers in. In ieder huis was ook een niet-Joodse bewoner die de boodschappen deed en bijvoorbeeld de deur opendeed. In totaal waren er uiteindelijk zes huizen.

Wij kwamen in contact met Zutphen doordat mijn jongste broer daar vóór de oorlog naar de middelbare landbouwschool ging. Door de week woonde hij bij bakker Kuiper op de Nieuwstad, hoek Halterstraat, want met openbaar vervoer was het van Epe naar Zutphen niet te doen. Zo kenden we bakker Kuiper. Het gezin was ook wel eens bij ons op bezoek geweest toen mijn broer bij hen woonde. De Vombergs bezaten een manufacturenzaak op de Nieuwstad. Ze waren bijna burens van die bakkerswinkel. Zij hadden drie kinderen: Meta, Joop en Esther. Joop werkte in de oorlog bij een boer. Maar dat werd te gevaarlijk. Toen heeft hij een tijd bij een advocaat ondergedoken gezeten op de Jacob Damsingel. Ook dat werd te gevaarlijk omdat die advocaat in het verzet zat en daardoor te zichtbaar zou kunnen worden.

Vader en moeder Vomberg liepen op straat en kwamen klanten tegen uit Harfsen. Die hadden hun zoon bij zich. Ze raakten aan de praat. De oude Vomberg vertelde dat Joop weg moest en zijn persoonsbewijs niet kon gebruiken. ‘O, zegt die man, Henk, geef jij je persoonsbewijs eens.’ Joop heette vanaf toen Henk Kamphuis.

Bakker Kuiper kwam op de fiets naar ons in Epe met het verhaal dat een Joodse jongen onderdak nodig had. Zo maar, op blind vertrouwen. ‘Ja,’ zei vader, ‘we zoeken wel wat voor hem.’ Een paar dagen later kwam Joop op de

fiets. Een geruite pet op zijn hoofd en een tas aan de fiets. Geen koffer! Dat zou teveel opvallen. Ik zie hem nog aankomen: 'Ik ben Henk Kamphuis.' We wisten in de oorlog geen andere naam. Vader heeft hem toen naar een huis gebracht, een kilometer of tien buiten Epe aan de rand van een groot heideveld met veel bomen eromheen. Daar zaten toen al een stuk of tien mensen. Dat huis heette 'Duiveland'. Ik ben er vaak geweest. Het was gehuurd van een bankiersfamilie tot 1 juni 1943. Daarna kwamen ze er zelf op vakantie. Toen dachten we dat die oorlog wel snel afgelopen zou zijn. Dus dat vonden we geen probleem.

Joop heeft daar een goede tijd gehad. Hij ging elke dag op de fiets melk halen bij een boer. Veel later zei die boer dat hij wel vermoed had dat het Joodse mensen waren die zoveel melk nodig hadden. Toen dat huis leeg moest, zaten we met het probleem waar we de tien onderduikers moesten laten.

Joop heeft toen eerst een tijd in een huis bij Wapenveld gezeten. Dat ging heel goed. Mevrouw Van Lohuizen kwam daar vaak boodschappen brengen, op de fiets natuurlijk. Dat was binnendoor bijna dertig kilometer.

We moesten wel eens met mensen schuiven, als het ergens tussen hen niet lekker ging. Ze zaten immers de hele dag met elkaar opgesloten. Er waren ook wel grote verschillen tussen de mensen. Langzamerhand leerden we hen kennen: dié moet je niet bij dié zetten. In mei, juni gingen we flink wat schiften en toen kwam Joop in het huis pal bij ons in de buurt: Larikshof. Hij was daar de jongste. Daar kwam vanaf oktober 1943 in de leiding een vrouw die met een Joodse man getrouwd was. Ze hadden ook kleine kinderen. Alie Wageenaar heette ze, maar iedereen noemde haar Ot. Een heel flinke vrouw. Zij heeft het fantastisch gedaan. Ze verdeelde het werk eerlijk. Er zat ook een dochter van een textielfamilie uit Twente die als meisje op kostschool was geweest in Zwitserland. Ze deed gewoon mee, maakte ook de wc's schoon. Zo ging dat toen: iedereen pakte aan. Joop en die andere mannen hebben een schuilkelder gebouwd bij het huis. Joop was erg handig.

Rond oktober 1944 werden er door de Duitsers verdedigingswerken bij de IJssel aangelegd: loopgraven en eenmansputten. Dat was 'Organisation Todt'. Daarvoor hadden ze mannen nodig en er werkten al zoveel Nederlandse mannen in Duitsland. Dus kwam er een oproep aan alle mannen tussen 18 en 55 jaar om zich te melden. Die moesten dan een kilometer of tien lopen naar Olst, dan werken, bij boeren slapen, en weer een dag werken. Daarna mochten ze naar huis. Die mannen moesten zich de daaropvolgende dag weer melden, maar dat deden ze niet. Toen werden de Duitsers zo venijnig! Ze stonden op kruisingen en op fietspaden te wachten en pakte alle mannen op die geschikt waren. Die werden vervolgens naar Olst gebracht om te werken. Toen wij dat doorkregen, hebben we de mannen van Larikshof gewaarschuwd. Die hebben toen verschillende malen in de schuilkelder gezeten. De Duitsers liepen er zelfs wel eens rond maar ze hebben die schuilkelder niet gevonden.

Op 4 oktober kwam een Joods meisje dat bij kennissen ondergedoken zat, ons waarschuwen voor razzia's. Wij vroegen haar om ook de mannen van Larikhof te waarschuwen. We hebben haar uitgelegd hoe ze daar kon komen. Dat huis lag uit het zicht in een sparenbos, er liep een kronkelende weg naar toe. Op de oprijlaan zag ze een overvalwagen van de Duitsers staan. Ze is teruggerend en heeft ons gewaarschuwd. We konden er niet naar toe gaan om te kijken, we hielden ons hart vast. De vrouwen die er woonden wandelden toevallig in het bos. Alleen Ot Wagenaar en de mannen waren in het huis, zuurkool aan het maken. Van een aantal mannen konden ze wel zien dat ze Joods waren. Dus die vielen door de mand. De schuilkelder stond een beetje open om te luchten, daar hebben ze toen nog in geschoten, maar er zat niemand in. Ot Wagenaar heeft vanaf de verdieping naar de terugkerende vrouwen gebaren gemaakt van 'weggaan, weggaan'.

De mannen moesten mee in de overvalwagen met spullen die ze in de haast hadden gepakt. Ot Wagenaar kwam helemaal overstuur bij ons thuis: 'Ze zijn allemaal weg.' We konden natuurlijk niet achter de mannen aan en hadden grote zorgen over hun bestemming. Op een gegeven moment hield de razzia in Epe op en kwam er een berichtje. Ze zaten op een boerenwagen met paard ervoor richting Zwolle. Eén van de mannen, mijnheer Kahn, heeft een jongen aangehouden: 'Ken jij ook die en die meneer?' Dat was iemand van een wasserij daar in de buurt. 'Wil jij daar een briefje heenbrengen?' Hij had een zakboekje bij zich en schreef op dat briefje: 'Ik ben op het ogenblik op weg naar Zwolle. Ik had graag dat je een aantal mensen in Epe waarschuwt.'

Zo wisten we waar ze naar toe gingen. In Zwolle zijn ze in de strafgevangenis gekomen. Daar hadden ze het niet slecht: de bewaarders waren goed. Maar ja, de Duitsers kwamen ook iedere keer. Na een dag of acht kregen we een briefje via een van de bewakers van de strafgevangenis dat het goed met hen ging en dat ze graag nog een paar spullen wilden hebben. Dat was heel fijn, dan wisten we dat ze er nog waren. Het is heel gek geweest in die jaren: de ene groep schoten ze meteen dood en met de andere groep deden ze niks. Het scheelde wel dat het geen razzia voor Joden was, maar een razzia voor de 'Organisation Todt'.

Wat moesten ze met die kerels? Er reed geen trein meer, de auto's werden beschoten. De Duitsers hebben geprobeerd hen met een eigen trein naar Westerbork te brengen, dat ging niet en toen werden ze met een overvalwagen naar Westerbork gebracht.

We hebben wel geïnformeerd of het mogelijk was uit Westerbork te komen, maar dat ging niet. Eind oktober, begin november is dat huis bij Wapenveld ook overvallen: dat is verraden. Daar zaten ook tien mensen, een van hen was aan het wandelen en een oude dame hebben ze niet mee willen nemen. De andere acht zijn ook via Zwolle naar Westerbork gebracht. De twee die niet meegingen zijn naar Wapenveld gelopen en hebben daar bij een huis aangebeld en gevraagd

of ze onderdak konden krijgen. Die man heeft op verschillende adressen gezeten en die oude dame bij Van Lohuizen in Epe.

Toen zaten ze dus allemaal in Westerbork en daarvandaan reden geen treinen meer. Het laatste transport was een kindertransport geweest naar Bergen-Belsen. Dat was ongeveer begin september. Na Dolle Dinsdag is al het spoorwegpersoneel ondergedoken.

In Westerbork hadden ze het naar verhouding niet slecht: er was eten genoeg. Ze moesten wel werken maar hadden te eten. Wel zaten ze permanent in angst: 'Wat gaat er met ons gebeuren?' Joop is verder wel goed door de oorlog heen gekomen, maar over Westerbork praat hij niet veel. Het was een rotwinter, heel koud, maar ze hadden hout genoeg om te stoken. De Nederlandse marechaussee moest opletten dat ze niet vluchtten, er waren niet zoveel Duitsers.

Begin december kregen we een briefje dat ze dringend behoefte hadden aan kleding en dekens. Maar treinen en bussen reden niet meer. Dus als je wat wilde vervoeren, moest je dat op de fiets doen of met een kinderwagen.

Intussen waren de vrouwen maar weer op Larikhshof gaan wonen, op zogenaamde evacuatie-papieren. Er kwamen nog wel wat mensen bij en zo zat het al weer vol. Daar hebben ze het die winter wel goed met elkaar gehad, maar ze hielden zorgen over de mannen in Westerbork. Ot Wagenaar besloot om spullen naar Westerbork te brengen. Op een transportfiets van de zaak van Van Lohuizen is ze de ongeveer honderd kilometer naar Westerbork gefietst. Er was een gevaarlijk punt bij het pontje bij Zwolle, maar dat is goed gegaan. Toen kwam ze met al die spullen daar. Ze moest zich bij commandant Gemmeker melden en vertelde wat ze kwam doen. Ze moest de fiets buiten laten staan. Ze heeft alles uitgelegd en wilde weten wat ze gingen doen met die mensen. Gemmeker maakte een snijgebaar over zijn keel, zo was hij. Toen werd ze er uit gegooid en de fiets met spullen was weg. Joop en de andere mannen hebben dit nooit gehoord en ook niets van de spullen gekregen. Hoe ze is teruggekomen, weet ik niet. Ze wilde er nooit meer aan herinnerd worden. Ik heb het geweldig gevonden dat ze dat gedaan heeft.

Je hield wel zorgen over hoe het met die mensen zou gaan. Het oosten werd eerder bevrijd dan wij en toen trokken ze naar het noorden. En op 12 april stonden de Canadezen bij Westerbork. Opeens waren alle Duitsers weg. Er is niet gevochten. Toen waren ze vrij, maar ze konden nergens naar toe. Epe werd een week later bevrijd. Er zaten veel Duitsers verstopt in de bossen. Dus die moesten eerst krijgsgevangen gemaakt worden.

Joop heeft vanuit Westerbork zijn zusje Esther gezocht bij Stadskanaal en haar ook gevonden. Maar ze konden nog steeds niet weg. Op 19 mei zijn de mannen met een Amerikaanse wagen naar Epe gebracht. Alleen Joop niet. Die werd met een aparte wagen naar Zutphen gebracht waar zijn ouders al waren. Die hadden in Harfsen ondergedoken gezeten. Ook zijn oudste zus Meta was

er. Die had in Zutphen in De Hoven ondergedoken gezeten. Esther kwam later ook en toen was het hele gezin weer bij elkaar. Dat was een wonder, dat een heel gezin het overleefde. Alleen vader Vomberg had lichamelijk erg geleden: hij had pleuritis opgelopen toen hij een keer moest schuilen in een sloot. Joop heeft samen met zijn moeder de winkel weer opgebouwd. 'De Duif' zat er naast en die heeft de winkel in de jaren zestig erbij gekocht.

Mijnheer Vomberg is namens zijn zoon bij de begrafenis van mijn vader geweest. Dat was een hele opgave want zijn gezondheid was niet best. Ik heb dat heel bijzonder gevonden. Joop kon zelf niet, want hij is met zijn vrouw Bep en hun kinderen in 1953 naar Canada geëmigreerd. Ik heb nog bijna wekelijks telefonisch contact met hem. In 1982 hebben wij een Yad Vashem onderscheiding gekregen voor ons werk in de oorlog. Mijn ouders leefden toen al niet meer. Het is natuurlijk wel jammer dat zij dat niet konden meemaken. Uiteindelijk deden we het daar niet voor. We deden gewoon wat we moesten doen."

Esther Vomberg

“Ik ben er nog, ik ben er nog!”

Martien Nijkamp was een jaar of twaalf toen Esther Vomberg (1931) uit Zutphen in 1942 bij zijn ouders kwam onderduiken. Zijn ouders kenden de Vombergs doordat ze in Eefde hadden gewoond waar de vader van Esther met zijn fiets manufacturen rondbracht. Martiens vader was predikant en vanuit zijn geloofsovertuiging ('Om Jezus' wil') nam hij onderduikers. Deze overtuiging gold ook voor Martiens moeder. Zij heeft er het laatste oorlogsjaar alleen voorgestaan. Overigens wilde dominee Nijkamp de onderduikers - Esther en het gezin Goudsmit - niet bekeren.

In Vledderveen, waar de Nijkamps woonden, stond Esther bekend als evacu e uit het westen. In het gezin waren al vier kinderen en Esther sliep met dochter Ineke in een tweepersoonsbed.

Esther gebruikte de naam Elly Verburg. Daar kon ze maar moeilijk aan wennen. Martien Nijkamp herinnert zich: “Op een warme zomerdag zaten zij en ik tegen de muur van onze schuur achter het huis en plotseling schreef ze haar eigen naam in het zand. Ik schrok en zei: ‘Dat moet je niet doen.’ Tegelijkertijd kon ik het zo goed begrijpen.”

Omdat het hoofd van de kleine christelijke school het niet aandurfde Esther naar school te laten gaan - hij wist dat ze Joods was -, liep ze overdag bij huis. Dat vormde een extra risico, want het viel op. Overigens volgde ze wel de bijlessen die Martien kreeg: “De kwaliteit van de school was in de 5de tot 8ste klas niet zo geweldig goed. Ik zou in 1943 naar de HBS gaan en werd daarop voorbereid. Aan die lessen deed Esther mee. Wij waren ongeveer van dezelfde leeftijd en de verhouding was ook bijna die van broer en zus. Ik kan me geen moment herinneren waarin er ook maar iets van een conflict was tussen Esther en  e n van ons gezin, integendeel.”

Martiens vader (Frederik Johan Nijkamp) was op allerlei manieren betrokken bij de ondergrondse; er was dan ook vaak een NSB-er in de kerkdiensten aanwezig om hem op iets Duits-vijandigs te kunnen betrappen. Kennelijk hielden ze hem in de gaten: “Mijn leraar Duits op de HBS heeft me ook een keer gewaarschuwd: ‘Je vader moet voorzichtig zijn want ze loeren op hem.’ Door een NSB-er in de buurt is toen verraad gepleegd: Esther had bij het opgroeien een steeds duidelijker Joods uiterlijk gekregen. In de nacht van 8 juni 1944 deed de landwacht huiszoeking en arresteerde zowel mijn vader als Esther. Voor ze meegenomen werden, vroeg mijn vader met zijn gezin te mogen bidden. Mijn moeder had Esther en mijn zus Ineke in de ouderlijke slaapkamer op bed gelegd. Mijn vader kreeg toestemming en door dit gebed - en waarschijnlijk ook de vreugde dat ze mijn vader eindelijk konden pakken - raakten de landwachters zo in verwarring dat ze w el mijn vader meenamen, maar Esther vergaten.”

“Nadat ze vertrokken waren, heeft mijn moeder Esther in een korenveld van boer Johannes gedropt en zijn familie gevraagd haar daar op te halen en in hun

boerderij te verbergen. Dat was maar voor korte tijd mogelijk. Daarna is Esther ondergebracht bij familie Brandsma in Stadskanaal en later bij een familie in Hoogezand. Vanuit de pastorie wisten we precies wie onderduikers hadden, wie goed en fout was. Vledderveen had maar zeshonderd inwoners.” “Na mijn vaders arrestatie volgden de nachtelijke huiszoekingen elkaar op, wat bijzonder gevaarlijk was omdat de familie Goudsmit ook nog altijd bij ons ondergedoken zat. Een paar weken lang hebben ze in elk geval de nachten doorgebracht in de kruipruimte van de kerk, naast de pastorie. Overdag zaten ze meestal in de consistorie van de kerk, waar ik mijn huiswerk maakte en hen verborg als er gevaar dreigde. Hoe lang Esther bij anderen ondergedoken is geweest, weet ik niet precies, maar dat zal hooguit een paar maanden zijn geweest. Toen is ze weer bij ons teruggekomen. Ze moest uiteraard binnenblijven, net als de familie Goudsmit.”

Een foto van Tonia Nijkamp en haar kinderen gemaakt om naar Frederik Nijkamp in kamp Vught te sturen

„Mijn vader is na zijn arrestatie in het concentratiekamp in Vught opgesloten. Vandaaruit werden de gevangenen op Dolle Dinsdag naar Sachsenhausen overgebracht. Daar zat hij in een barak met veertig geestelijken, van wie er slechts twee de oorlog overleefden. Mijn vader heeft zijn redding te danken aan het feit dat hij in januari uit het kamp is ontslagen, samen met zes anderen. Hij heeft toen moeten beloven nooit meer aan zwarte handel te doen. Kennelijk is zwarte handel als reden voor zijn arrestatie opgegeven door een

goede politieman. Mijn vader is toen tewerkgesteld in een fabriek bij Berlijn en werd bij de directeur van de fabriek gehuisvest. Aan de dochter van dat gezin heeft hij nog Engelse les gegeven. De familie besepte dat het met Duitsland gedaan was. Toen de Russen Berlijn naderden, is hij met twee anderen gevlucht. Ze zijn lopend in Nederland aangekomen. Tot 1950 heeft hij zijn werk als predikant nog kunnen doen, daarna maakten de gevolgen van de oorlog dat onmogelijk. Mijn beide ouders hebben toen een pensioen gekregen van de Stichting 1940-1945.”

“Op de dag van de bevrijding [11 april 1945] werden de NSB-ers in ons dorp opgepakt, onder wie ook de moeder van de commandant van de landmacht die mijn vader arresteerde. De arrestanten werden afgevoerd op een wagen. Esther liep er achteraan, triomfantelijk roepend: ‘Ik ben er nog, ik ben er nog!’ Wanneer Esther is teruggegaan naar Zutphen herinner ik me niet, maar dat zal zeker niet lang geduurd hebben.”

In 2005 hebben Frederik Johan en Tonia Nijkamp postuum een onderscheiding van Yad Vashem ontvangen. Esther was toen al lang overleden; haar dochter Merle en nicht Miriam uit Canada waren bij de uitreiking aanwezig.

Voortdurend op de tenen lopen

In het verhaal van Joop Vomberg wordt vermeld dat zijn zus Meta bij de familie Hobrink in De Hoven was ondergedoken. Op 25 juni 1980 werden het echtpaar Hobrink-Assie, hun dochter Toos en schoonzoon Hendrik Bouwman door Yad Vashem erkend als ‘Rechtvaardigen onder de Volkeren’. Dit gebeurde tegelijk met anderen die betrokken waren bij de onderduik van Meta en haar ouders, te weten Cor en Adri Krijger-Hekkelman en Jan Wunderink en zijn echtgenote Tonia Leusink-Wunderink.

Aan de informatie die verzameld is door Yad Vashem voor de toekenning van deze onderscheidingen, is het volgende ontleend.

In 1940 begon Meta Vomberg (‘Mietje’, 1921; later Denneboom-Vomberg) haar werk als verpleegster in Hilversum. Toen haar ouders tot onderduik besloten, bezocht één van hun winkelmedewerkers, Adri Hekkelman, dochter Meta om haar verhuizing naar een beschikbaar onderduikadres voor te bereiden. Maar Meta wilde aanvankelijk niet onderduiken. Pas na herhaalde bezoeken door Adri en een andere medewerker van haar ouders, Tonia Wunderink, liet ze zich overhalen. Tonia speelde eerder met haar vader Jan een grote rol bij de voorbereiding van de onderduik van de ouders van Meta.

In de namiddag van 11 februari 1943 vertrok Meta met de trein naar Apeldoorn, waar ze werd afgehaald door de verloofde van Adri, Cor Krijger. Hij had twee fietsen bij zich. Ze deden zich voor als een verloofd stel. Tijdens de fietstocht werden ze toegeschreeuwd door Duitse soldaten, maar niet aangehouden. Cor bracht Meta naar Zutphen. Daar dook ze onder bij het bejaarde echtpaar Rieka en Anton Hobrink, hun dochter Toos en latere schoonzoon Hendrik Bouwman. De mannen waren arbeider met een karig inkomen. Anton deed tuinwerkzaamheden in de omgeving. Hendrik, die eerst in een ijzerwarenwinkel werkte, werd later conciërge in het plaatselijke ziekenhuis.

Meta droeg twintig gulden per week bij in de onkosten. Toen haar geld op was, betaalde ze met haar verpleegsterskleren en juwelen. Daarna mocht ze blijven als gast.

Meta bracht haar tijd grotendeels door op zolder. Bezigheden waren breien, naaien, aardappelen schillen of bijbellezen. ‘s Avonds voegde ze zich bij de familie. Via Tonia Wunderink en Cor Krijger, die haar regelmatig bezochten, bleef ze op de hoogte van haar ouders en zus. Er gingen berichten en brieven over en weer.

In het begin sliep ze aan de voet van de bedstee bij Toos en haar man, later bij Anton en Rieka.

Ze had geen rantsoenkaart, maar Anton ontving door zijn werk af en toe wat extra voedsel en in de eigen tuin verbouwde hij groenten. Er was geen vlees, maar Meta kreeg ten minste driemaal per week een ei, melk en bruine bonen, zodat ze ‘na de oorlog gezond en sterk zou zijn.’ Als er een jarige was, bracht iemand haar op zolder een stukje taart, een koekje of appel.

Vanwege de dunne muren moest altijd rekening gehouden worden met de burens. Meta liep daarom voortdurend op haar tenen. Toen er ondergoed van Meta tussen het andere wasgoed aan de lijn hing, vroegen de burens van wie het was. Toos antwoordde dat het aan de vrouw toebehoorde bij wie ze eenmaal per week het huis schoonmaakte. Voortaan werden Meta's kleren binnen gedroogd.

De voordeur was altijd op slot en doorgaans blafte de hond als mensen naderden. Eén keer deed hij dat niet. Meta, die beneden was, deed of ze op bezoek was. Na een poosje vertrok ze en verstopte zich in de schuur. Zodra zij weg was, zei de visite: "Ze lijkt op de familie Vomberg."

Elke vrijdagmiddag werd een tobbe water naar zolder gebracht, zodat Meta zich voor de sjabbat kon wassen. Op zaterdag hoefde ze geen aardappelen te schillen. "Dat soort kleine dingen", schreef ze in haar getuigenis voor Yad Vashem, "tonen wat voor soort mensen de Hobrinks waren."

Tijdens de Hongerwinter kwam Hendrik thuis met een snikkend meisje van achttien jaar. Ze was uit het westen van het land gekomen om voedsel te zoeken. Ze kreeg te eten en haar kleren werden te drogen gehangen. Omdat ze de familie niet kende, kon Meta beneden blijven. Toen het meisje bij haar vertrek de familie bedankte, riep ze plotseling uit dat ze Joods was. Dat greep Meta zó aan dat ze de kamer verliet, bang haar eigen identiteit bloot te geven.

Rond de bevrijding van Zutphen werd de straat waar de Hobrinks woonden door Duitsers gebarricadeerd en lag voortdurend onder vuur. De familie moest verhuizen naar Voorst. Het was vanzelfsprekend dat Meta meeging en ook dat ze niet alleen mocht lopen.

Na de bevrijding drong de familie er op aan dat Meta nog een week zou blijven. Meta en Toos zijn vriendinnen gebleven.

Familiebezoek

De heer A. Simonis, geboren in 1933, is de op één na jongste van een gezin dat in de oorlog woonde op het adres Slindewaterstraat 31 in Zutphen. Hij vertelt over de verhuizing van het gezin, direct na het bombardement en de ontploffing van een Duitse munitietrein op het stationsemplacement in september 1944. Op dat moment bestond de familie uit acht personen, onder hen de verloofde van zijn oudste broer. Die broer zelf was ondergedoken in het Katholieke Ziekenhuis op de Bult van Ketjen. Daar werkte hij overdag aan radio's en andere elektrische apparaten. De op een na oudste broer was tewerkgesteld in Duitsland en een zus woonde in Nijmegen.

De explosie van de trein maakte de moeder angstig voor nieuwe levensbedreigende oorlogshandelingen en daarnaast vreesde de vader ook een oproep voor tewerkstelling in Duitsland. Bij elkaar aanleiding genoeg om Zutphen te verlaten.

Met z'n achten vertrokken ze naar boerderij 'Het Vriezekolk' van boer Heijenk in het buitengebied van Eefde, aan een weg langs de Gorsselse Hei. Vader Simonis kende de boer doordat hij wel eens voor hem werkte, waarschijnlijk als hulp op het land.

Bij boer Heijenk woonden ze in het 'bakhuus', de plek waar het voer voor de varkens werd klaargemaakt. Dat ging na de komst van de familie gewoon door. Er stond daarvoor in de ruimte een grote kookpot. Simonis veronderstelt dat het verblijf van zijn familie bij Heijenk niet geheim was, ondanks de vrees van zijn vader voor een oproep.

In een nabijgelegen schuur hadden de Duitsers munitie opgeslagen. Eén dag, misschien twee dagen voor de bevrijding door de Canadezen moesten de bewoners van de boerderij en dus ook van het 'bakhuus' op last van de Duitsers evacueren. Er mocht niets worden meegenomen.

Rond dit gedwongen vertrek zag het gezin Simonis voor het eerst 'familie van de boer uit Den Haag, die juist de vorige avond was aangekomen.' Omdat de familie Heijenk gelovig was, twijfelde niemand aan de waarheid van deze mededeling. In de ogen van de toen twaalfjarige Simonis ging het om een oud echtpaar. Waar de boer en zijn 'familie' naar toe zijn gegaan, is hem onbekend.

Na de oorlog bleek dat het ging om de heer en mevrouw Vomberg van de textielzaak aan de Nieuwstad. Zij hadden al lange tijd ondergedoken gezeten op de boerderij, in een van de kamers op de verdieping. Niemand van de familie Simonis had hiervan iets gemerkt of geweten.

De gezinsleden Simonis verbleven na de noodgedwongen evacuatie voor korte tijd, hooguit één dag, in een bietenkuil bij de Gorsselse Heide. Onderweg raakte

zijn zus gewond door een granaatscherf die haar in de lever trof. Ze werd meegenomen door Canadese verkeners. Na een periode van onzekerheid bleek dat ze via Emmerik in Nijmegen was gekomen, waar ze na ontslag uit het ziekenhuis bij haar zus onderdak vond.

De overige gezinsleden kwamen na enige omzwervingen in Epse, bij de ouders van Jan, de boerenknecht van de familie Heijenk. Toen ze daar de volgende dag wakker werden, was de bevrijding een feit en keerde iedereen spoedig weer terug naar de boerderij van Heijenk. Naar huis gaan kon niet, omdat de woning in de Slindewaterstraat in gebruik was genomen door een familie uit de beschadigde Barlheze. Op een dag zagen ze vanuit de boerderij een man aan komen lopen. Het bleek de in Duitsland tewerkgestelde broer te zijn, die op het oude adres hoorde van het verblijf van zijn familie bij Heijenk.

Wie ‘A’ zegt moet ook ‘B’ zeggen

Het volgende verhaal is gebaseerd op gesprekken met Sera Heimans in 2010 en 2011. In oktober 2011 is zij overleden. Er is voor gekozen om de door haar gefiatteerde versie hier ongewijzigd op te nemen.

Sera Heimans-Philips is geboren op 28 december 1914 in Vorden. Ze woont nu al lang in een winkelstraat in het centrum van Groenlo. In haar huis zit rechts van de voordeur een ‘eerste steen’ die gelegd is door haar dochter Sylvia in maart 1958. Het pand is gebouwd op de plek van een onbewoonbaar verklaarde woning die door haar schoonvader was gekocht. Haar schoonouders woonden in het pand links van haar huidige huis. Sera en haar man Albert hebben daar ingewoond voor hun intrek in dit huis.

Ze woont nu alleen. Ze kan genieten van haar tuin en de bakkerij naast haar huis: ‘Heerlijk dat verse brood.’ Haar leeftijd is niet te merken aan haar conversatie en levendigheid. Af en toe moet ze even nadenken over een naam, maar veelal weet ze direct details te vertellen. In haar woonkamer wijst ze op de foto’s van haar zoon, dochter en vijf kleinkinderen.

Haar vader en haar enige broer Alex (1911) zijn ook in Vorden geboren. Moeder was afkomstig uit Zelhem. In die plaats trouwden haar ouders als eersten en enigen onder de choepa: daarna vonden dergelijke plechtigheden voor Joodse inwoners van Zelhem in Doetinchem plaats. Haar geboortehuis stond naast een apotheek, vlakbij de oude kerk. Tegen de tijd dat haar broer naar de lagere school moest, verhuisde het gezin naar Zutphen. Daar konden de kinderen hun scholen bezoeken, werd vooruitgedacht. Het bevolkingsregister noemt als vestigingsjaar 1918 en vermeldt daarbij ook haar opa van vaderszijde. Marspoortstraat 5 werd het nieuwe adres. Haar moeder wenste haar toe dat zij later als getrouwde vrouw niet zo’n groot huis te onderhouden zou hebben.

Vader was veehandelaar, maar een eigen stal of werkplek daarvoor herinnert ze zich niet. Zijn werk concentreerde zich op markten. Tot zijn vrienden behoorden de broers Max en Aron Krukziener. Zo goed als iedere zaterdagmiddag, sjabbat, kwam Max koffiedrinken en dominospelen met haar vader. Ze vertelt over twee pettenfabrieken Krukziener in Zutphen, beide van broers. De broers Max en Aron bezaten één van de fabrieken. De broers raakten voor

Sera in de jaren '30

de oorlog onderling gebrouilleerd, waarop Max verder ging in agenturen, ver- want aan de pettenhandel. Door de verstoorde relatie tussen de broers kon Sera's vader hen niet tegelijk ontvangen, zodat hij soms een van hen moest influisteren 'die middag' maar niet te komen.

Sera was leerling van 'Lagere School A' en de HBS in de Waterstraat. Ze bezocht de Joodse Jeugdvereniging, waarvan de naam iets als 'Ons Genoegen' luidde. Ze herinnert zich lezingen op de zondagavond, dansavonden en toneelstukken. Ze had ook niet-Joodse vriendinnen.

Na de HBS volgde ze de opleiding tot apothekersassistente, gecombineerd met een werkplek bij een apotheek in Brummen waar meneer De Metz 'provisor' was, de beheerder. Hij was een bekende uit Joods Zutphen: zijn vader was sjammes. De Metz vroeg haar of ze interesse had. Zo kwam dit werk op haar pad, zoals ook latere banen door connecties binnen de Joodse kring vorm kregen. Met de bus reisde ze op en neer tussen Zutphen en Brummen. Toen ze klaar was, kon ze geen baan krijgen door de crisistijd en de grote concurrentie. Ze ging daarom avondcursussen volgen: typen, steno en handelscorrespondentie.

Ze noemt haar ouders modern. Ze stimuleerden de zelfstandigheid en keuzes van hun enige dochter, bijvoorbeeld door inschrijving op de 'gemengde' HBS in plaats van de meisjes-HBS. Terwijl veel kennissen van haar ouders vonden dat een ongehuwde dochter thuis hoorde te blijven wonen, stemden zij er mee in dat ze in juni 1935 naar Zandvoort vertrok voor een baan in een Joods kinderhuis. Sera verrichtte daar allerlei werkzaamheden. Toen ze er geen uitdaging meer vond, keerde ze in april 1936 voor een korte periode terug naar haar ouders. Een maand later vertrok ze naar Arnhem, waar ze voor makelaar Hertog en zijn vrouw de zorg op zich nam voor een inwonende moeder. Daarna volgde een werkplek waar ze langer bleef: het kaartloket van de Nederlandse Spoorwegen op het station Zutphen. Van ongeveer 1937 verrichtte ze loket-, administratie- en telegraafwerkzaamheden. Ondanks toezegging van een opleiding op het hoofdkantoor in Utrecht en meer salaris werd ze rond november 1940 van de ene op de andere dag weggestuurd: "Je mag je spullen nog ophalen, maar dan moet je vertrekken." "Ontheven, heette dat, in plaats van ontslagen." Ze ontving nog wel drie maanden loon. Tot haar grote verrassing kreeg ze na de oorlog salaris uitbetaald, over de hele oorlogsperiode. Van niemand anders heeft ze een soortgelijk verhaal gehoord.

In oktober 1936 was haar vader overleden, slechts 53 jaar oud. Twee maanden daarna verruilden haar moeder en broer Zutphen voor Doetinchem, waar ze introkken bij moeders vader. Sera verhuisde binnen Zutphen en vond een plek aan de Rembrandtstraat bij het gezin van Max Krukziener, de vriend van haar vader. Dat gezin bestond verder uit moeder Nannie Gezang en de kinderen Bram en Nico.

In de loop van de oorlog woonde de 'ontheven' Sera nog even bij haar moeder

en broer. Via een nicht, werkzaam als lerares op de Joodse Huishoudschool in Den Haag, ging ze in die plaats aan het werk – “blij om wat te doen te hebben” - bij een kinderloos Joods echtpaar als gezelschapsdame voor de “door en door verwerde vrouw.” De man had een zaak met kantoor aan huis. Voorafgaand vond een kennismakingsgesprek plaats in een gelegenheid tegenover station Arnhem.

Voor haar vertrek naar Den Haag sprak ze met haar moeder een code af om te gebruiken bij onveiligheid. Broer Alex regelde al vroeg een onderduikadres bij een boer via zijn contacten als veehandelaar. De afgesproken code herinnert ze zich niet meer, maar in een telefoongesprek is deze gebruikt, nadat ze een oproep had gekregen om zich te melden. Haar moeder haalde haar ster van haar kleding en nam de trein naar Den Haag om Sera op te halen. Min of meer apart, alsof ze elkaar niet kenden, maar in dezelfde trein zijn ze naar Doetinchem gereisd. Eén nacht verbleef ze bij haar moeder en broer, zonder andere bekenden te hebben gezien. De volgende dag vertrok Sera even voor elf uur ‘s avonds op de fiets, op afstand begeleid door haar broer. Bij de IJsselbrug bij Doetinchem troffen ze boer Hendrik Bodt en gingen via Wijnbergen naar de boerderij waar Sera de volgende 2½ jaar zou onderduiken. Haar onderduik begon 18 augustus 1942. Haar moeder vertelde aan anderen dat Sera vertrokken was naar aanleiding van de oproep.

Haar broer en moeder besloten niet onder te duiken, waarbij Alex als reden noemde dat hij vanwege zijn gezondheid vaak een dokter nodig zou hebben. Huisarts Tjalma bood aan hem dan te helpen, maar de keuze was gemaakt. Tjalma deed ook aan Sera de toezegging haar zonodig te helpen tijdens haar onderduik. Alex verbleef wel tijdelijk bij twee zussen van zijn vader in de provincie Groningen toen het in Doetinchem even te onveilig leek. Ze zag haar broer nog eenmaal, toen hij haar bezocht op haar onderduikadres. Bij een razia in november werd hij opgepakt en - naar later is gebleken - in januari 1943 vermoord. Ook haar moeder is opgepakt. Als haar overlijdensdatum staat geregistreerd 27 november 1942. Sera herinnert zich de bij haar moeder inwonende Coba Godschalk. Coba was afkomstig uit Borculo en werkte op het kantoor van de Joodse drankenhandel Van Perlstein in Doetinchem. Via kennissen was de vraag gekomen of Coba onderdak bij Sera’s moeder kon krijgen. Als haar overlijdensdatum staat geregistreerd 30 april 1943. Sera vertelt al deze ingrijpende bijzonderheden nuchter en geeft als verklaring: “Als je niet nuchter bent, dan word je het wel.”

Haar onderduikplek was tegenover kasteel De Kemnade in de ‘grote boerderij Bleuminkhoeve met ongeveer honderd koeien.’ Hier woonden en werkten Hendrik Bodt en zijn zussen Gerda en Johanna. Hendrik had ongeveer de leeftijd van Sera’s broer. Johanna, de jongste, was iets ouder dan Sera. De zusters waren kerkgangers.

Sera verbleef in de grote, mooie opkamer in het voorhuis. Deze werd door de familie nauwelijks gebruikt. Er stond een radio waarmee naar berichten over het verloop van de oorlog werd geluisterd.

Behalve broer en zussen Bodt wist al die jaren niemand van haar aanwezigheid. Als ze zich uit het zicht moest houden, trok ze zich terug tegen de achterwand van de kamer, want overdag de gordijnen dicht doen zou opvallen. Drie dagen verbleef ze elders op de boerderij: onder het dak van de hooischaar. Dat was toen enkele Duitsers op de deel werden ingekwartierd, na een vooraankondiging. Hendrik verving voor haar enkele dakpannen door glas. Eten werd haar gebracht.

Ze kan zich niet herinneren dat er voor haar onderduik moest worden betaald. Er doken nog zes jongens onder op de boerderij. De jongemannen volgden in Doetinchem een opleiding tot dominee. Sera wist van hun onderduik, maar andersom was hun niets bekend.

De tijd werd doorgebracht met aardappels schillen, breien en ‘eindeloze’ herstelwerkzaamheden, zoals gaten stoppen in sokken en overalls. Ze heeft zich nooit verveeld, ondanks het feit dat er niets te lezen was. Via de leeszaal zouden er wel boeken te halen zijn geweest, maar de familie Bodt kwam daar eerder nooit en iedere verandering kon verdacht zijn, met alle mogelijke gevolgen van dien. Als mooie momenten noemt ze het clandestien slachten, waarna zij in de afgesloten keuken het braden van het vlees voor haar rekening nam. Van de vrijdagmiddagen herinnert ze zich de heerlijke geur van het, eveneens clandestien, gebakken brood, waarvan dan ‘s avonds werd gegeten. Ze is in al die tijd hooguit twee keer buiten geweest, in het donker van de nacht en nadat de waakhond op afstand was gebracht. Als ze van tevoren had geweten dat het 2½ jaar zou duren, had ze niet gedacht het te zullen uithouden. Hier spreekt eveneens haar nuchterheid: “Wie ‘A’ zegt moet ook ‘B’ zeggen.”

Het tegenovergelegen kasteel De Kemnade was van de familie Misset, die een drukkerij-uitgeverij in Doetinchem bezat. Regelmatig waren er feesten met Duitse gasten, hoorbaar op de Bleuminkhoeve. Extra alertheid was ook geboden omdat een dochter Misset dagelijks eieren, melk en dergelijke kwam halen én omdat een naburige boer NSB’er was.

Van de bevrijding herinnert ze zich dat de voorafgaande avond granaatvuur te horen was en dat een stuk of tien vluchtende Duitsers de was die te bleken lag, ondanks hun haast meenamen. Er bleef niets liggen. De verbazing bij de twee inwonende knechten was groot toen ze Sera bij de bevrijding voor het eerst zagen. Boer Hendrik stimuleerde haar de straat op te gaan, iets waarop ze in eerste instantie zelf niet kwam door het ongewone van de vrijheid: was het echt en was het werkelijk veilig? Met een van de zussen heeft ze de enkele kilometers lange wandeling naar Doetinchem gemaakt, iets wat zich daarna herhaalde. Oude bekenden waren verrast Sera weer te zien. Op de vraag waar ze vandaan kwam, antwoordde ze met ‘ergens waar het goed was’, omdat de omstandigheden voor haar gevoel nog onzeker waren.

Haar familieleden waren verdwenen en naar later bleek vermoord. Dit gold ook voor de familie van drie Doetinchemse zussen Mogendorff. De familie Mogendorff en Sera's familie hadden voor de oorlog contacten met elkaar. Vader Justus Mogendorff was groothandelaar in meubels. In één van de door deze familie als belegging aangekochte arbeidershuisjes aan de Spinbaan in Doetinchem heeft Sera na de bevrijding een korte periode met de zussen gewoond. Over de staat van het huis van haar moeder en broer kan ze zich niets herinneren. Volgens andere bronnen zou het verwoest zijn. Ze mocht van broer en zussen Bodt op de boerderij blijven, maar ze wilde na al die jaren een baan zoeken en haar zelfstandigheid terug. In augustus 1945 fietste ze van Doetinchem naar Zutphen om de situatie in de stad te zien en mensen te spreken. Ze ging ook naar het kaartloket van het station. Sera's enige Joodse collega daar had de oorlog niet overleefd.

Sera Heimans met haar kleinzoons Ruben (l) en Levi in 2010 voor de Bleu-minkhoeve

Ze vond een baan bij de Spoorwegen in Deventer, waar ze werkte tot in 1947. Daardoor ging ze opnieuw een periode bij de familie Krukziener wonen. Deze had de oorlog overleefd en kon het huis aan de Rembrandstraat weer betrekken. Via Max Krukziener leerde ze haar man Albert Heimans uit Groenlo kennen, die zakelijk contact had met Max. Twee dagen na de eerste ontmoeting met Albert kreeg ze al een veelzeggende brief van hem.

In 2010 heeft Sera met haar familie de onderduikplek bezocht. Haar kleinkinderen wilden graag met haar de plaats zien. Het was voor Sera nog heel herkenbaar, “dezelfde kokosmatten leken er nog te liggen.” Met de huidige bewoner werd buiten thee gedronken. Haar dochter had cake meegenomen. Nu pas drong het tot Sera door wat een prachtige plek het is, doordat ze het nu ‘van buiten’ kon zien en ongetwijfeld ook doordat ze het in de aanwezigheid van haar familie en in vrijheid met andere ogen kon zien. Als ze in haar eigen huiskamer haar blik richt op de foto’s van haar kleinkinderen concludeert ze dat het vernietigende werk van de oorlog niet gelukt is.

*Sera met haar broer Alex
rond 1920*

Begraafplaats met mogelijkheden

Ria Boxtart is geboren in maart 1943. Van haar tweede levensweek tot haar 21ste jaar woonde ze in Zutphen. Ze is de dochter van Herman Boxtart, een van de negen politieke gevangenen die op 31 maart 1945 gefusilleerd zijn op de IJsselkade, kort voor de bevrijding van Zutphen. Hij was toen 27 jaar. Uit respect voor haar vader gebruikt ze als gehuwde vrouw zijn achternaam. Op zoek naar informatie over haar vader heeft ze veel mensen gesproken en de verhalen die ze hoorde veelal door anderen laten checken voor ze die voor waar aannam.

Herman Boxtart werkte al voor de oorlog bij verzekeringsmaatschappij De Noord-Hollandse, nadat hij eerder tot timmerman was opgeleid om in het aannemersbedrijf van zijn vader te kunnen werken. Voor zijn werk was hij veel op pad, onder andere om de periodieke premie te innen bij de klanten die verspreid woonden in het gebied van Apeldoorn tot en met de Achterhoek. Het begin van de oorlog maakte hij als militair mee in Haarlem, waar hij als motorordonans gelegerd was in de Ripperdakazerne. Volgens zijn dochter ligt daar een drijfveer voor zijn deelname aan het verzet door het onrecht dat hij daar ervoer en de gebeurtenissen die hij meemaakte. De noodzakelijke reizen voor zijn werk leverde hem een ‘Ausweis’ op, zodat hij in de gelegenheid was om onder andere bonkaarten bij onderduikers te bezorgen. Toen zich de gelegenheid voordeed om ook als ‘doodgraver’ van de Rooms-Katholieke begraafplaats aan de Warnsveldseweg aan het werk te gaan, greep hij dit aan om zijn verzetsactiviteiten uit te breiden. Tot de taken behoorde het onderhoud van de begraafplaats. Met zijn vrouw en dochter betrok hij de woning van de begraafplaats: het linkerdeel van het poortgebouw. In april 1944 werd een tweede dochter geboren. In het rechterdeel van het gebouw stond de rouwkoets. Erboven waren enkele kleine ruimtes.

Herman Boxtart was betrokken bij wapendroppingen en het onderbrengen van gezochte mensen. De begraafplaats bood daartoe genoeg mogelijkheden. Er werden door Boxtart ondergrondse ruimten gemaakt waar wapens of één of twee mensen konden worden verstopt. Door zijn ervaring als timmerman kon hij op verantwoorde wijze een gegraven ruimte stutten met hout. Doordat de ruimten afgedekt werden, was er op het eerste gezicht niets van te zien. De mensen verbleven doorgaans maar korte tijd onder verantwoordelijkheid van Boxtart op het terrein van de begraafplaats, vaak maar een paar nachten als tussenstop naar een definitieve plek. Bij onraad konden de mensen de begraafplaats verlaten door een houten plankenconstructie, die Boxtart gemaakt had, over het omringende water te leggen, zodat ze via het Slingerbos konden ontkomen. Eén van de geholpen mensen wist later niet beter dan dat het om ‘koster Boxtart’ ging aan wie hij zijn leven te danken had.

In de ruimte boven de stalling van de rouwkoets werden gedropte wapens in

elkaar gezet en werd instructie gegeven aan verzetsmensen. Als baby heeft Ria samen met haar zusje in de kinderwagen bovenop wapens gelegen die haar moeder voor haar vader wegbracht. In de bovenruimte werden soms doorgangers ondergebracht, bijvoorbeeld bij koud weer.

Er moeten tientallen mensen via de begraafplaats en de familie Boxtart hun weg hebben vervolgd, onder wie Joden. Ria bewaart een bedankbriefje dat na de oorlog aan haar moeder is gestuurd door een gedeserteerde Duitse aalmoezener die kort onderdak heeft gekregen bij haar ouders.

Enkele weken heeft een Joods echtpaar in de ruimte boven de stalling gewoond. Moeder Boxtart verzorgde voor hen het eten. De man was een keer te voet in de richting van Zutphen verdwenen, voor mevrouw Boxtart een vervelende ervaring. Tijdens het verblijf van het echtpaar vond er één van de razzia's plaats die het huis bij de begraafplaats troffen: het Joodse echtpaar verstopte zich in de lijkkoets die voorzien was van een afgeschot verhoogd deel, gemaakt door de voormalige timmerman en oorspronkelijk bedoeld voor het verstoppert van zijn motor. Waar het Joodse echtpaar vandaan kwam en hoe het hun verder is vergaan, is onbekend.

Ria's moeder gaf aan dat haar man uit voorzorg zo min mogelijk over zijn activiteiten sprak, wat haar na zijn arrestatie geholpen heeft: na een dag verhoor is zij vrijgelaten.

In scène gezette foto na de bevrijding op de begraafplaats

Dokter De Haas, huisarts in Zutphen

Carl König schreef zelf zijn herinneringen op. Zijn verhaal groeide door vragen van onze kant. Het is aangevuld met informatie uit andere bronnen.

In de vroege ochtend van 10 mei 1940 maakte mijn vader mij wakker. Het was oorlog, maar daarvan kon ik me als jongetje van zeven geen voorstelling maken. Wel hoorde ik een vliegtuig en nog een. Dat was in die tijd wel heel bijzonder.

Op onze voordeur stond onder de naam van mijn vader 'leraar Duits M.O.' Dat bordje schroefde hij er af en zei "Ik spreek geen woord Duits met de vijand."

Korte tijd later kwam de frêle lerares Frans, een collega van mijn vader van de Openbare School D voor ULO in Zutphen, op de fiets met een koffertje achterop naar ons relatief veilige adres aan de Bonendaalseweg in Warnsveld. Het dorp werd niet door onze troepen verdedigd en gevechtshandelingen waren er onwaarschijnlijk. Zij behoorde tot de eerste vluchtelingen: het Nederlandse leger had de bewoners van de IJsselkade in Zutphen bevolen hun huizen te verlaten omdat het de bruggen zou opblazen. Kort na haar komst hoorden we inderdaad enkele zware ontploffingen. Een dag later waren het in Warnsveld alleen nog de doortrekkende Duitse troepen die ons deden beseffen dat ons land in oorlog was. Op de radio volgden we het verdere verloop. Het bombardement van Rotterdam, waar vader was opgegroeid en zijn familie nog woonde, was een catastrofe.

In de herfst van 1940 moesten ambtenaren en dus ook mijn vader, de zogenaamde Ariërverklaring tekenen. Niet tekenen betekende verlies van je baan. Degenen die invulden dat ze van Joodse afkomst waren, werden in november ontslagen. Aan de ULO in Zutphen werkten geen Joodse leraren, maar ik herinner me wel de discussies thuis en de verschillen van mening tussen de collegae van mijn vader. Uiteindelijk tekende iedereen.

Wie was Joods in de kring van mijn ouders? Onze huisarts, dokter De Haas, en een bevriende collega, uit de Rotterdamse tijd van mijn ouders. Maar zij was gemengd gehuwd en haar zou dus - wellicht - niets overkomen. Dat bleek een onterechte verwachting. Ze werd eind 1941 al opgepakt en overleed begin januari aan 'longontsteking' in Auschwitz, een plaatsnaam waarvan we nog nooit hadden gehoord en die we opzochten in onze atlas.

Dokter De Haas in 1935

Mijn vader was eerder getrouwd geweest. Zijn vrouw was gestorven toen hun dochtertje negen jaar was. Het meisje had een hersentumor en behoefde constante zorg. Korte tijd later zou ook zij overlijden. Met zijn tweede vrouw, mijn moeder, begon hij een nieuw leven, dat in 1932 gestalte kreeg door het aanvaarden van een baan als leraar Duits en natuurkunde aan de ULO in de Waterstraat te Zutphen. Eén van zijn eerste vragen aan de nieuwe collegae was: wie weet er een goede huisarts? Het belang ervan had hij in Rotterdam ondervonden. Dokter De Haas werd hem aanbevolen als een zeer deskundige en toegewijde arts. Doordat ik vaak ernstig ziek was, is dit in de praktijk gebleken. Zijn betrokkenheid verlichtte de spanning bij mijn ouders en ze waren hem meer dan dankbaar. Wij waren ons in die jaren niet bewust van het feit dat we een Joodse dokter hadden; het was voor ons en voor hem geen issue. Achteraf is hij voor mij het voorbeeld van een geassimileerde Jood.

Dokter I.M. de Haas, geboren in 1883, woonde en werkte in die tijd aan de Deventerweg 12, een gedeelte dat nu de Burgemeester Dijkmeesterweg heet. In 1909 kwam hij van Rotterdam in Zutphen. Hij woonde eerder aan de Zaadmarkt en de Stationsweg. Al in het bevolkingsregister van 1890-1922 is bij 'Kerkgenootschap' *N.Isrl* doorgestreept en vervangen door *geen* bij alle gezinsleden. In de beginjaren verzorgde De Haas ook EHBO-lessen. In 1916 was hij getrouwd met de even oude, niet-Joodse, B.S.J. Lankhorst. Ze hadden twee kinderen, Bert (1919) en Ans (1920). Het huwelijk hield geen stand. De kinderen bleven bij hem en het gezin werd bestierd door een inwo-

TWEEDE DISTRIBUTIE STAMKAART		M	457 N ^o 014270
NO. PERSOONSBEWIJZ		4149	
NO. EERSTE DISTR. STAMKAART		1530	
VERGELIJKINGSNAAM	Albert		
VOORNAAMEN	Jan		
GEBOORTEDATUM	17. Mrt. 1883	RELIQ.	zonder
WONING	Beitelstraat 3A		
ADRES	433		
			

TWEEDE DISTRIBUTIE STAMKAART		M	479 N ^o 065490
NO. PERSOONSBEWIJZ			
NO. EERSTE DISTR. STAMKAART			
VERGELIJKINGSNAAM	de Haas		
VOORNAAMEN	Isidor, Maurits		
GEBOORTEDATUM	17. Mrt. 1883	RELIQ.	arts
WONING	Zutphen		
ADRES	Leenestraat 9		
			
479			

Vervalste en echte distributiekaart van dokter De Haas

nende huishoudster, juffrouw A.C.A. Klokman, ook niet Joods. Zij zal haar leven lang betrokken blijven bij dokter De Haas en zijn huishouden.

Met ingang van 1 mei 1941 mocht dokter De Haas alleen nog Joodse patiënten hebben. Hij kwam het ons persoonlijk vertellen. Negeren van dit bevel zou hem en ons in gevaar brengen. Hij beval ons een jonge collega aan.

Dokter De Haas had een 'Ausweis': hij mocht zijn fiets houden en dag en nacht op de openbare weg zijn. Als arts was hij 'onmisbaar' en zou dus niet opgepakt worden. Juffrouw Klokman was vrij om te gaan waar ze wilde en dat was voor dokter De Haas een groot voordeel, zo'n onvoorwaardelijke steun in de 'bovenwereld'.

Het aantal patiënten nam af door deportaties en onderduik. Ondanks het risico dat hij liep, wilde hij blijven zolang er nog een patiënt was. Zijn zoon Bert woonde inmiddels in Ermelo en werkte als winkelbediende. De Haas vertelde ons opgelucht dat hij voor zijn dochter Ans een plek had gevonden als dienstbode in Het Apeldoornsche Bosch, de instelling voor Joodse geesteszieken. Verblijf aldaar werd door hem als relatief veilig gezien voor zijn half-Joodse dochter. Uitgaande van de veronderstelling dat de Joden naar werkkampen in Oost Europa gezonden werden, leek hem de verplaatsing daarheen van geesteszieken en het personeel ondenkbaar. Niets bleek minder waar: op 21 januari 1943 werden alle verpleegden en een deel van het personeel, een duizendtal mensen, op transport gezet naar Auschwitz en direct na aankomst vermoord. Ans behoorde tot een andere groep personeelsleden die via Westerbork is afgevoerd, vanwaar ze op 2 februari op de trein naar Auschwitz is gezet waar ze op 5 februari werd vermoord. De ontreddering van dokter De Haas toen hij hoorde van de overval op Het Apeldoornsche Bosch, heeft diepe indruk op me gemaakt. Iedere hoop op een goede afloop was daarmee de bodem ingeslagen. Zijn laatste patiënten waren inmiddels ook niet meer in Zutphen en hij dook toen onder. Een klein deel van de inboedel bracht hij onder bij vrienden. Ik kreeg de stoommachine van Bert en de kinderboeken van hem en zijn zus, waardoor ik zowel Winnetou als Joop ter Heul gelezen heb. Op onze zolder kwam een koffer van De Haas met enkele kostbaarheden. Bert is opgepakt en werd op 9 juli 1943 vermoord in Sobibor. Uiteraard hoorde dokter De Haas pas na de oorlog wat er met zijn kinderen was gebeurd.

Niet lang na het begin van zijn onderduik hoorden we opnieuw van dokter De Haas. Ik meen in februari 1943. De Haas en juffrouw Klokman werden als logeergast verwacht, nadat zij ons per brief had gevraagd: "Kunnen we op doorreis in de komende week een nacht bij jullie overnachten?" Ze waren op de fiets onderweg van een onderduikadres in Friesland via ons naar een volgend adres, maar werden opgehouden: de ondergrondse waarschuwde voor razzia's. Dokter De Haas heeft een paar nachten in een rietsnijdershut in zuidoost Friesland doorgebracht en daarna een andere route gekozen.

Het was in diezelfde week dat ‘s avonds om half twaalf twee geüniformeerde mannen, een SD’er en een Nederlandse politiemann, op de stoep stonden met een bevel tot huiszoeking en het huis tot in alle hoeken doorzochten. Dit bleek te maken te hebben met de veronderstelde en geplande aanwezigheid van Koos Vorrink, voorman van de SDAP, bij zijn vriend de dichter Jacques Bloem, die bij ons inwoonde. Vorrink was echter gewaarschuwd, zodat de inval tevergeefs was. Hij is later toch gepakt, maar overleefde de oorlog. Eén van de weinige positieve aspecten van deze periode is dat het mensen uit zeer verschillende kringen bijeenbracht.

Dokter De Haas heeft met een vervalst identiteitsbewijs de oorlog overleefd in het Gooi. Hij kwam zelfs op straat. Eenmaal ontmoette hij een patiënt uit Zutphen die zei: “Hé, dokter De Haas, u hier?” Zijn antwoord was: “U moet zich vergissen, mijn naam is Pietersen.” We hoorden dit na de oorlog.

Terug in Zutphen zag hij dat zijn huis niet beschikbaar was. En hij had geen praktijk meer. Zekerheid over zijn kinderen had hij nog niet. Hij was inmiddels de leeftijd van 60 jaar gepasseerd.

De in bewaring gegeven spullen werden teruggegeven. De koffer was eind september 1944, toen ook ons gezin moest onderduiken, van de zolder verhuisd naar een plek onder onze keukenvloer, bij wat eigen dure spullen. Mijn buurmeisje Lotty Strubbe vertelde mij: “Ik had de piano van dokter De Haas. Ik was blij dat die weer terugging, zodat ik van de lessen en het verplichte spelen af was.”

De jeugdgevangenis in Zutphen zat direct na de bevrijding vol met NSB’ers, collaborateurs en andere foute en héél foute Nederlanders. Dokter De Haas werd aangesteld als gevangenisarts en kreeg samen met juffrouw Klokman één van de bewaarderswoningen, die ze met de overgebleven en gekregen spullen inrichtten.

We vroegen hem of hij als vervolgde geneeskundige hulp kon verlenen aan mensen die verantwoordelijk waren voor dit soort misdaden. Hij antwoordde daarop: “Iedereen heeft recht op geneeskundige hulp”, maar erkende ook dat het hem wel moeilijk viel.

Later was dokter De Haas nog vele jaren keuringsarts en controlerend geneesheer voor verschillende bedrijfsverenigingen. In zijn woning aan het einde van de Deventerweg had hij een eenvoudige spreekkamer. Mijn vader stierf in 1953, maar moeder bleef tot hun dood bevriend met zowel dokter De Haas als juffrouw Klokman.

Een mooi Joods antwoord

*De laatste foto van de moeder en zus van Frits Cohen.
Zij zijn in maart 1943 in Sobibor vermoord.
Vlnr. Frits Cohen, Vrouwchje Cohen-Muller, Greta Sonja Cohen.*

Frits Cohen (1927) woont in Londen. Hij is geboren en opgegroeid in Ter Apel als zoon van een keurmeester in overheidsdienst. Het gezin was orthodox: er werd op sjabbat niet gefietst en het eten was koosjer. Frits beschrijft zichzelf, terugkijkend op de oorlogsjaren, als een lastige tiener. Uit zijn verhaal komt hij naar voren als iemand die al jong weet wat hij wil en waar hij voor staat: iemand die keuzes maakt en daar naar handelt.

Toen vader Cohen in 1939 door een ongeluk om het leven kwam, moest het gezin de dienstwoning verlaten. Frits was net bezig met de toelating tot de HBS toen zijn oma, moeder en jongere zusje op 1 mei 1940 naar de Ruysdaelstraat in Zutphen verhuisden om dicht bij een favoriete zwager in Hengelo (Gld) te wonen. Frits bleef in Ter Apel. Hij werd bij kennissen ondergebracht tot hij geslaagd was voor het toelatingsexamen. Daarna kwam ook hij naar Zutphen waar hij naar de HBS ging. Toen de oorlog uitbrak, zat hij inmiddels op de Zutphense HBS.

“Op een dag riep het hoofd van de school mij om naar zijn huis te komen. Met tranen over zijn wangen zei hij dat ik niet meer op school mocht blijven.

Omdat ik een lastige jongen was, werd ik in contact gebracht met Mr. Van der Giesen, een rechter die wel meer jongens begeleidde. Hij was een zeer beschaafd man die een surrogaatvader voor me werd. Hij speelde piano, ik viool en we speelden vaak samen. Hij was een kunstkenner, las veel en had veel interesses. Daar heb ik nu nog plezier van.”

Toen duidelijk werd dat de nazi's het gezin zouden komen ophalen, zei Frits dat hij niet zou gaan. “Ik ga toch niet mee met mensen die me haten? Toen ze bij ons voor de deur stonden, liep mijn moeder naar boven en ging de politie achter haar aan. Daardoor kon ik via de achterkant ontsnappen. Ik zou onderduiken in de Laarstraat, maar daar stond de overvalwagen voor de deur. De man die daar onderduikers had is op de IJsselkade gefusilleerd. Toen ben ik via Van der Giesen ondergebracht, eerst bij de Joodse familie De Winter, maar daar kon ik maar even blijven. Die zorgden ervoor dat ik werd ondergebracht bij de familie Levison, grote handelaars in metalen en lompen. Ik zat daar op zolder en kwam alleen 's avonds naar beneden. Zo zat ik als Jood bij Joden ondergedoken, want de Levisons hadden een 'Sperré'. Dat betekende dat ze tijdelijk veilig waren. Zelfs de kinderen van Levison wisten niet dat ik er verborgen woonde ...”

Daarna kwam er een reeks van onderduikadressen op het platteland. Daarvoor kreeg Frits Cohen dankzij het verzet papieren van een overleden jongen van ongeveer zijn leeftijd. “Ik wérd Cor Ris, een jongen uit Noord-Holland. Ik kwam terecht bij boer Houwers in Lintelo. Daar at ik de eerste dag een pannenkoek met spek. Ik had altijd geleerd dat spek onrein was, maar dat mocht ik niet laten zien. Het bleek ook best lekker. Ik sliep in het bed met een knecht, Derk. Ik vroeg Derk waarom hij zijn sokken niet uitdeed. ‘Die heb ik uit,’ was het antwoord.

Boer Houwers was een streng gereformeerd man die niet erg zachtzinnig met me omging. Hij zag dat ik vies van mest was: zo was ik opgevoed. Dus smeerde hij mest in mijn gezicht toen we buiten aan het werk waren. En als ik niet snel genoeg deed wat er van me verlangd werd, kon ik een trap met zijn klomp krijgen. Daar wilde ik niet blijven. Knecht Derk Kwerreveld kwam uit De Heurne en daar kon ik bij zijn ouders terecht. Het was een heel andere sfeer dan bij Houwers: het waren vriendelijke lieve mensen. Ze wisten overigens niet dat ik Joods was. Ik was gewoon een jongen die niet in de 'Arbeitseinsatz' wilde en onderdak nodig had. Ik werkte mee op het land. Toch viel ik op met mijn donkere krullen en bruine ogen. Dus bedacht ik dat ik naar het zuiden moest, waar mensen vaak wat donkerder zijn dan in de Achterhoek.”

Hij kwam terecht in de Peel, maar ook daar kon hij niet lang blijven. “Die mensen hadden uit verschillende huwelijken twee dochters van mijn leeftijd. Die hadden allebei een oogje op me en dat was gevaarlijk. Ik was doodsbenuwd want als ze me bloot zouden zien, zouden ze ook zien dat ik besneden

was. Dus kreeg ik van het verzet een adres in Tegelen. Daar moest ik met de trein naar toe, en dat was gevaarlijk. De mensen van het verzet waarschuwden me dat er veel Duitsers in de trein zouden zitten en dat ik niets mocht verraden als ik opgepakt werd. Nou, dat klopte. Tegenover me zat een Duitser, op de andere bank zaten ook Duitsers. Het is maar goed dat ik niet veel gedronken had want ik deed het bijna in mijn broek van spanning.”

Tot overmaat van ramp was hij in Tegelen alles vergeten, had een totale blackout. “Ik wist niet naar wie ik toe moest, wist geen adres meer, helemaal niets. En ik kon niet zomaar op straat aan iemand vragen waar ik kon onderduiken. Tot ik bedacht dat katholieke priesters een soort ambtsgeheim hebben. Dus ging ik een kerk binnen en kreeg de pastoor te spreken. Ik begon met: ‘Ik heb een onwaarschijnlijk verhaal ...’ Nadat ik verteld had wie ik was, Cor Ris, en dat er iemand in Tegelen op me wachtte, zei de pastoor: ‘Wij hebben met die dingen niets te maken, wij mogen dat niet doen.’ Toen ging hij weg en liet me de langste vijf minuten van mijn leven wachten. Hij kwam terug met een oude man, de koster. Daar heb ik toen de nacht doorgebracht. Toen ik binnenkwam, lag er een man in de gang te schuimbekken vanwege een epileptische aanval. Ik had zoiets nooit meegemaakt en vond dat erg naar en griezelig, maar ik had geen andere keuze dan daar te blijven en af te wachten wat er zou gebeuren.” “De volgende dag kwam de kapelaan me opzoeken. Die keek een tijdje naar me en zei: ‘Jij bent toch een Joodse jongen?’ Waarop ik antwoordde: ‘Wat is dat voor vraag? Als ik Joods zou zijn, zou ik nee zeggen en nu ik niet Joods ben, zeg ik ook nee. De kapelaan vond dat een mooi Joods antwoord. Ik werd ondergebracht bij Van Sambeek, een echtpaar met twee volwassen dochters. Rechter Van der Giesen uit Zutphen is me daar nog een keer komen opzoeken. Zo goed was het verzet georganiseerd dat ze hem met me in contact konden brengen, ondanks de afstand en de geheimhouding.”

In Tegelen heeft Frits het einde van de oorlog meegemaakt. Daarna ging hij terug naar Zutphen. Daar wachtte niemand op hem en werd hij ondergebracht bij een leraar die hem vertelde wat hij wel en niet mocht doen. “Maar ik pikte niets van deze lui en toen bleek dat ik in dienst zou moeten, heb ik de benen genomen. Ik wilde best vechten, maar niet in Indië, niet in een strijd waarin ik niet geloofde. Dus vertrok ik richting Palestina. Ik liftte naar Zuid-Frankrijk waar ik werd ondergebracht in een kamp met mensen die naar Palestina wilden. Daar waren ook veel mensen uit de concentratiekampen bij. Ik wilde iets doen, dus ik zei tegen iemand van de Hagana, een paramilitaire Joodse organisatie, dat ik naar Palestina wilde en tot die tijd ook geen duimen wilde draaien. Toen hebben ze me in afwachting van mijn visum aan het werk gezet. Ik kreeg een pand onder mijn hoede waar ik voor zeventig mensen uit de kampen bedden en verblijf moest regelen. Al snel had ik een team gevormd waarmee ik dat op poten zette. Toen mijn visum kwam, ben ik met een schip naar Palestina vertrokken, waar ik eerst door de Engelsen werd gecheckt en daarna door een Joodse organisatie. Die stuurden me naar een kibboets waar

ik al snel flink aan het werk kon. Daarna heb ik met een aantal anderen vanuit het niets een kibboets opgezet in de woestijn. Toch kon ik ook niet in Israël blijven, want ik kon me niet verenigen met de invloed van het geloof op de inrichting van de staat.”

“Toen ik in 1949 terugkwam in Nederland, werd ik gearresteerd omdat ik de dienstplicht had ontlopen. Toen de mensen van het leger in mijn dagboek hadden gelezen wat ik in Israël had gedaan, hebben ze me eervol ontslagen en een half jaarsalaris meegegeven. Nederland was toen erg betrokken bij Israël en ik had laten zien dat ik niet uit lafheid niet in dienst was gegaan. Met dat geld heb ik het begin kunnen maken van mijn verdere leven.”

Vriendelijk maar dringend verzoek:

Aan allen die geld of goederen in bewaring hebben genomen van Mevrouw V. COHEN—MULLER, destijds gewoond hebbend Ruysdaelstraat 36, alhier, hiervan opgaaf te doen bij F. Cohen p./a. Berkelsingel 3, alhier.

Advertentie 5 mei 1945 in “De Waarheid” geplaatst door Frits Cohen om de bezittingen van zijn moeder te achterhalen

Komen en gaan in de Bornhovestraat

De heer Th. Hendriks is in 1928 in de Marspoortstraat in Zutphen geboren. Door activiteiten van zijn moeder is hij als jongen een schakeltje geweest in de opvang van Joodse vluchtelingen.

Zijn moeder, Elisabeth Müller, is geboren in 1900 in het Duitse Bad Lipp-springe. Zij voltooide in Paderborn een opleiding tot lerares en kreeg vervolgens een baan als gouvernante bij de Joodse familie Cohen-Blühdorn aan de Bahnhofstrasse in Bocholt. Dit was tot wederzijds genoegen. Deze familie emigreerde in 1923 naar de Verenigde Staten en zou de gouvernante geadviseerd hebben om naar Nederland te vertrekken. Ze komt in Zutphen en krijgt vergelijkbaar werk bij de familie Wilbrennik aan de Deventerweg. De zoon van deze familie, officier in het Nederlandse leger, was op jonge leeftijd weduwnaar geworden. Hij is de vader van de dan twee jaar oude Correlien, die aan Elisabeths zorg wordt toevertrouwd.

In haar nieuwe woonplaats ontmoet ze haar man J.W.A. Hendriks. In 1925 treden ze in het huwelijk. Het echtpaar betreft het huis Marspoortstraat 5¹. In 1929 volgt een verhuizing naar Spitaalstraat 72 en in 1934 betrekken ze het huis Bornhovestraat 33 waar ze ook in de oorlogsjaren wonen. Door de politieke en maatschappelijke ontwikkelingen in Duitsland proberen steeds meer Duitse Joden hun land te verlaten, onder andere naar Nederland. In Bocholt kent men het Zutphense adres van de vroegere gouvernante van de familie Cohen. Vanaf 1938 raakt zij daardoor betrokken bij de tijdelijke opvang van Joodse Duitsers, die veelal onverwacht aankomen en illegaal in Nederland verblijven. De kelder van het woonhuis wordt voor de opvang gebruikt. Na verloop van tijd komen er ook Nederlandse Joden. Tot in 1942 zorgen Elisabeth en haar man voor de doorvoer van de mensen naar veilige adressen, vaak in het duister van de avond. Hendriks, als oudste zoon van het gezin, helpt zijn ouders daarbij een keer of vijf als nachtelijke koerier. De eerste keer als hij tien jaar is, de laatste keer als hij veertien is. “Ik was de plaatselijke politie steeds te vlug af.” Hij herinnert zich twee adressen vlakbij het ouderlijk huis, eveneens aan de Bornhovestraat: één vlakbij het Bornhof, waar twee vrijgezelle dames woonden en één in de buurt van de Beukerstraat, op de plaats waar na de oorlog een bankgebouw met ingang aan de Schupstoel verrees.

De bezetter heeft van de opvang en de nachtelijke activiteiten niets gemerkt. Zijn vader heeft in de periode 1942-1945 zijn stoelenfabriek aan de Spitaalstraat 6 gebruikt om onderduikers een veilige plek te bieden, vooral in de weekeinden. Onder hen bevond zich neef Gerard Hendriks die als koerier voor het Canadese ‘Régiment de La Chaudière’ betrokken is geweest bij de bevrijding van Zutphen.

De kippensoep van tante Eva

Frits Gies (1930) heeft gemengde gevoelens bij zijn Joodse achtergrond. “Hoewel ik Joods ben en mijn moeder bekend stond als ‘het Jodinnetje van de Albert Cuypstraat’, ben ik geen lid van een Joodse gemeente. Altijd speelt er in mijn achterhoofd dat ik moet kunnen ontkennen Joods te zijn.” Toch draagt hij een Davidster aan zijn halsketting en geeft hij op scholen lezingen over de oorlog. Frits’ moeder is geëerd met een Yad Vashem-onderscheiding omdat ze onderduikers herbergde in het ouderlijk huis aan de Albert Cuypstraat 15 in Zuthphen.

De familie Gies in de jaren 30. Op de achtergrond de Rotterdamse bank. Zie ook het verhaal over deze bank

Frits kwam als kind niet in de synagoge, behalve als hij bij oom Marcus en tante Eva Israël in de Halterstraat op visite ging. “Oom Marcus was koster van de synagoge en tante Eva verzorgde het mikwe. Ze woonden in het souterrain van het verenigingsgebouw. Als kind kwam ik daar wel. Ik herinner me de kippensoep van tante Eva nog als de dag van gisteren. Met oom Marcus ging ik dan wel mee naar de sjoel, maar we waren thuis niet religieus. Dus we gingen er nooit bidden.”

Grootvader Gies was een echte rooie van de SDAP. Van sommige voorouders is op papier onduidelijk hoe Joods ze zijn. Dat heeft de familie door de oorlog geholpen. Met vervalste papieren werden achtergronden verdoezeld en ook voor anderen werden valse papieren gemaakt. De jonge Frits deed daaraan mee. Zo maakte hij op oud bijbelpapier met Oost-Indische inkt valse aktes waardoor een dokter Levy ‘afstamde’ van de Hugenoten en eigenlijk ‘Le Vij’ zou heten.

De oorlog is Frits mede doorgekomen doordat hij ogenschijnlijk nergens bang voor was. “Je deed hele gekke dingen in de oorlog, je werd hondsbrutaal. We moesten in de Hongerwinter ons huis uit en kwamen terecht in een huis aan de Korte Hofstraat¹. Maar mijn vaders motorfiets stond nog in de schuur van de Albert Cuypstraat. Die mocht ik hebben als de oorlog was afgelopen. Dus ben ik hem ‘s nachts gaan halen door het kolenluik van de schuur, en dat terwijl onze tuin grensde aan een tuin van een huis aan de Rembrandtstraat waar

Duitsers zaten. Die hoorden me en kwamen de tuin in met zaklampen. Gelukkig kwamen er toen vliegtuigen over waardoor ze hun lampen moesten uitdoen. Zo kon ik onder dekking van de herrie van de vliegtuigen ‘mijn’ motorfiets redden.”

Zijn vader was ondergedoken. “Natuurlijk was ik ook vaak wel bang. Mijn vader werd gezocht omdat hij veel mensen had geholpen, zowel vóór als ín de oorlog. Voor de oorlog vooral Duitse Joden die naar Parijs werden gebracht. Toen we in de Korte Hofstraat woonden, kwam hij een keer voor drie dagen langs. Elke dag stopten er Duitsers voor het huis. Twee keer moest mijn vader het dak op vluchten. Dan was je echt doodsbenauwd.

De laatste keer dat er een Duitser bij ons huis stopte was het iemand die bij ons in de Albert Cuypstraat ingekwartierd was geweest. Een goede vent die afscheid kwam nemen: hij moest naar het Oostfront. Ik moest van mijn vader zeggen dat hij mijn oom was, dus dat deed ik. De Duitse soldaat glimlachte en zei: ‘Ich verstehe.’ De volgende dag heb ik hem uitgezwaaid op de Boompjeswal.”

Er zaten meer soldaten ingekwartierd bij moeder Gies toen ze nog aan de Albert Cuypstraat woonden. Toen ze zich voor het eerst meldden, had zij gezegd: ‘Als mens bent u hier welkom, als Duits soldaat niet.’ Dat was tegen Arnold Graf Keyserling, die meteen zei: ‘Dan ben ik hier aan het goede adres.’” Frits Gies heeft jaren na de oorlog weer contact met hem gehad.

“Zo had je net als overal goede en slechte mensen. Ik houd niet van die heldenverhalen waarbij het gaat om goede Nederlanders enerzijds en slechte moffen anderzijds. Zo simpel is de werkelijkheid niet. Toen mijn grootvader in ‘41 werd begraven, hield mijn vader een grafrede waarbij hij een aantal aanwezige NSB’ers zwaar beledigde. Toen moesten we even onderduiken. Ik werd ondergebracht bij de ouders van Gerrit Mennink, de kringleider van de NSB in Eefde. Mennink zelf heeft me op de fiets naar Leuvenheim gebracht. Hij was iemand die veel respect had voor mijn ouders en grootouders. Maar je had ook mensen die op 31 maart 1945 nog verzetsmensen hebben gefusilleerd aan de IJsselkade. Dat waren echte schoften.”

Echt angstig werd het voor Frits Gies toen hij vanwege ‘wat rottigheid’ werd gearresteerd, verhoord en mishandeld. “Op dat moment dacht ik echt dat het met me was afgelopen. Toen heeft de NSB-commissaris ingegrepen en het verhoor afgebroken. Hij had medelijden met het jochie dat ik eigenlijk nog was. Ik werd in een cel gestopt met twee mannen die naar kamp Amersfoort zouden worden gebracht en ik dacht dat ik daar ook heen zou gaan. Dat dat slecht was, wisten we wel. Maar ik werd bij de commissaris geroepen. Daar zat ook mijn moeder. Mijn eerste gedachte was dat zij ook gearresteerd was, maar de commissaris had haar bij zich geroepen om me naar huis te sturen. Hij zei: ‘Ik groet je, Frits. Als ik je weer tegenkom, hoe groet je mij dan?’ Dan zeg ik: ‘Gegroet, commissaris.’ ‘Goed zo, jongen.’ Een paar maanden later zag

ik de commissaris weer lopen, in een gevangenenpak met bewaking. En ondanks alles zei ik: ‘Gegroet commissaris’. Hij durfde me niet aan te kijken.” Er zijn heel wat mensen geweest die in het huis aan de Albert Cuypstraat korter of langer onderdak vonden. De min of meer permanente onderduikers die de moeder van Frits, Annie Gies-de Haas, in huis had waren Erwin Juhl, zijn vrouw Aenne Juhl-Kaufmann en haar zuster Ilse Swaab-Kaufmann. Deze mensen waren door vader Gies al voor de oorlog naar Nederland gehaald. “Erwin Juhl werd eerst bij de Duitse grens teruggestuurd. Een officier zat het proces-verbaal op te maken en te schelden op die ‘Dreck-Juden’. Dat maakte Juhl zo kwaad dat hij met de vuist op tafel sloeg. De inktpot viel om en het proces-verbaal was naar de knoppen. Toen werd die officier zo boos dat hij Juhl aan de politie overdroeg met de opdracht die Jood over de grens te smijten. Mijn vader heeft hem toen naar Zutphen gehaald en hem daar van papieren voorzien. Vanuit Zutphen is Juhl naar Amsterdam gegaan en heeft daar een tijd gewoond. Toen hij zich bij de Duitsers moest melden, is Erwin Juhl met zijn vrouw en schoonzus naar Zutphen gegaan om daar onder te duiken. Mijn vader heeft hen in een verhuiswagen verstopt en is zo van Amsterdam naar Zutphen gereden. Mijn vader was grenzeloos brutaal. Overigens kwamen de Juhls voor het beeld van de buurt op visite. Dus gingen ze ‘s avonds onder luid afscheid ook weer weg. Door de Rembrandtstraat zijn ze toen via onze achtertuin weer binnengelaten... Ook een zus van mijn vader, Caro Gies en haar man, Mozes Boers, hebben bij ons gezeten. Later zijn ze in Exel ondergedoken.”

Frits Gies kan één herinnering aan het einde van de oorlog niet kwijtraken. “We woonden op de Zessprong bij Gorssel en de Canadezen waren dichtbij. Een jonge Duitse soldaat met een geweer vroeg of wij een kelder hadden. Dat ontkenden we, omdat we dachten dat hij vanuit ons kelderraam op Canadezen wilde schieten. Na onze ontkenning liep de jongen door. Kort daarna kwamen er twee Duitsers voorbij die vroegen of we een jonge soldaat hadden gezien. Je moest ze nooit wijzer maken, hadden we geleerd, dus zeiden we ‘nee’. De twee soldaten liepen ook door. Op een gegeven moment hoorden we een schot. Kort daarna kwamen de twee terug, met een extra helm en geweer. Toen werd ons duidelijk dat de jongen had willen deserteren en een schuilplaats zocht. Zijn lijk is later in het bos gevonden. Daarover voel ik me nog schuldig: dit leven had ik kunnen redden. Die jongen had thuis ook een moeder die zat te wachten.”

Zoals voor veel mensen is de oorlog ook voor Frits Gies nooit helemaal afgelopen. “Nog jaren later werd ik ‘s nachts wakker en vroeg ik me af of ik de bevrijding gedroomd had. Helemaal in de war moest ik mezelf dan feiten voorhouden, zoals de Canadezen die echt waren gekomen. Dan werd ik weer rustig ...”

Volgens informatie die verzameld is door Yad Vashem voor de toekenning van de onderscheiding op 23 maart 1975 aan Annie Gies, zijn de drie Duits-Joodse vluchtelingen Erwin, Aenne en Ilse kort voor 14 juli 1942 in Zutphen gekomen, de datum dat zij gedeporteerd zouden worden. Ze bleven tot de zomer van 1943, toen Frederik, die zelf ook Joods was, moest onderduiken omdat hij gezocht werd in verband met verzetsactiviteiten. De onderduikers werden vervolgens ondergebracht bij Frederiks ouders, later bij vrienden. Ze komen bij toeval terecht bij Hendrik en Berendina Bovenkerk- Schoemaker, die op 26 juni 1977 voor hun hulp eveneens onderscheiden zijn door Yad Vashem. Het echtpaar Juhl en Ilse kwamen door het bombardement op Zutphen in september 1944 in de nacht noodgedwongen uit hun schuilplaats en werden op straat gezien door enkele burens. Niet wetend waar naar toe te gaan klopten ze in wanhoop aan bij een willekeurig huis met de vraag of ze één nacht onderdak konden krijgen. Dat was bij het hogelijk verraste echtpaar Bovenkerk. Ze zijn er tot de bevrijding van Zutphen gebleven, omdat het echtpaar het een plicht vond vervolgd mensjes bij te staan. Het weinige voedsel werd gedeeld; in het gezin waren ook nog twee kinderen. Hendrik slaagde erin wat levensmiddelen te stelen van de Duitsers en zo de voorraad aan te vullen. Er werd een schuilplaats ingericht, die effectief bleek bij een huiszoeking kort na de komst van de onderduikers. De familie Bovenkerk wilde daarna niets horen van een verhuizing naar een nieuw onderduikadres: “Als ze deze schuilplaats deze keer niet hebben gevonden, dan vinden ze hem de volgende keer ook niet. Een nieuw adres zoeken is veel gevaarlijker.”

Een achterneef uit Rotterdam

Jaap Mol is geboren in 1927. Zijn beide ouders stammen uit Joodse families. De meisjesnaam van zijn moeder is Boas. Deze achtergrond maakt dat hij in de oorlog zijn ware identiteit moet verbergen. Vanaf halverwege 1943 verblijft hij in Zutphen en aansluitend in Warnsveld. Mijnheer Mol vertelt dat hij moet putten uit zijn herinneringen en dat daardoor details mogelijk niet helemaal kloppen, ondanks het feit dat veel in zijn geheugen staat gegrift. “Doch de feiten hebben wel plaatsgevonden,” benadrukt hij.

Jaap woont aan het begin van de oorlog met zijn ouders en broer Bernard (1925) in Scheveningen. Het gezin doet, net als de familieleden, “niets aan het Joodse geloof, behalve de kippensoep op vrijdag.” Vader Mol heeft een kleermakersatelier en is in dienst als coupeur bij de sjieke Haagse modezaak *Maison de Bonneterie*. Door zijn werk heeft hij contact met veel mensen, wat in de oorlog helpend zal blijken. Jaaps moeder overlijdt in augustus 1940 aan de gevolgen van een beroerte. Een dienstmeisje dat al tijdens het korte ziekbed betrokken is, helpt ook daarna bij het huishouden, samen met enkele vrouwelijke (ex-)collega's van zijn vader.

In 1941 volgt door de Duitse maatregelen tegen Joden het ontslag van vader Mol bij *Maison de Bonneterie*. Aan het eind van dat jaar komt Gestapo-agent Fischer, één van de latere ‘Drie van Breda’, bij de familie thuis naar aanleiding van een bericht van een NSB-buurman: er zouden niet-Joodse mensen in het kleermakersatelier werken. “Mijn vader wist Fischer onder bedreiging van een kleermakersschaar de deur uit te werken.” Onderduik is daardoor noodzaak geworden. Ze kunnen in Den Haag terecht bij een van de hulpen in de huishouding: de weduwe Richel die met haar dochter samenwoont. Ongeveer acht maanden verblijven vader en zonen daar. Overdag, als de moeder en dochter elders aan het werk zijn, zitten ze noodgedwongen in stilte in de achterkamer. ‘s Avonds in het donker is er de mogelijkheid voor een kort rondje buiten. Ongeveer halverwege 1942 hoort mevrouw Richel van een haar onbekende dat hij als rechercheur van politie is geïnformeerd over haar Joodse onderduikers. Hij waarschuwt voor een inval, mogelijk nog diezelfde dag. Ze gaat direct naar huis om te waarschuwen. Vader Mol belt vanuit een telefooncel met de heer Voute, een arts die hij kent vanuit zijn werk. Eerder regelde Voute voor de gezinsleden Mol dat de ‘J’ van Jood van hun persoonsbewijzen is verwijderd. Dat gebeurde door het papier te splitsen. Hetzelfde gebeurde bij een tweede, meestal gestolen persoonsbewijs. Daarna werd het deel zonder ‘J’ aan het originele persoonsbewijs geplakt. Na de oorlog blijkt dat dokter Voute een belangrijk verzetsman is geweest.

In het telefoongesprek verwijst Voute naar een meneer Steinmetz in Voorburg. Vader en zonen gaan daar lopend naar toe. Ze durven de voor Joden verboden tram niet te nemen, ondanks het ontbreken van zowel de ‘J’ in het persoonsbe-

wijs als de Jodenster op hun kleding. Onderweg belt vader nog enige malen vanuit een telefooncel. In de herinnering van Jaap duurt de tocht wel vier uur. Vanaf het huis van Steinmetz worden ze ieder apart naar een ander adres gebracht. Bernard blijkt achteraf in Woerden te zijn gekomen, vanwaar hij door verraad na een aantal maanden is afgevoerd. Na de oorlog komt het bericht dat hij in 1944 in Auschwitz is vermoord.

Jaap krijgt een plek op een zolder boven een schilderswerkplaats. De slaappleaks bestaat slechts uit jutezakken. Er staat een po. Met een brood en twee flessen water brengt hij daar twee nachten door. Aan het eind van de tweede nacht als het nog donker is, wordt hij wakker door lawaai en stemmen. Het maakt hem bang. Omdat de enige toegang tot de zolder bestaat uit een hoge ladder en een luik, besluit hij via een klein zolderraam naar buiten te klimmen en een eindje daarvandaan in de dakgoot af te wachten. Hij hoort dat het raampje wordt geopend, waarop hij zich vanaf de dakgoot laat zakken, hangend aan de rand. Als hij dat niet langer volhoudt, valt hij op een soort platje. In zijn herinnering is dat slechts enkele decimeters lager. Daar blijft hij tot hij een auto hoort vertrekken. Via een ander platje en een regenpijp bereikt hij de straat. Het wordt langzaam licht. Na enige straten komt hij op bekend terrein. Hij wil terug naar het huis van Steinmetz. Als aanknopingspunt heeft hij dat het een brede laan is met een aparte baan voor de regionale Blauwe Tram en dat de naam op de voordeur staat. Na enig zoeken vindt hij de woning. Er is niemand thuis. Hij wacht, misschien wel uren, en treft uiteindelijk de heer Steinmetz. Eén nacht blijft hij er. De volgende dag wordt hij, “met de tram!” naar een huis in het Bezuidenhout gebracht van een echtpaar dat hij zich herinnert als jong, hij denkt dertigers. Door hun werk is Jaap overdag alleen in het huis, waarbij hem op het hart is gedrukt stil te zijn. Daar blijft hij een week of vijf à zes tot het moment dat de man en vrouw met vakantie gaan. Zo komt hij terecht bij een volgend Haags gezin: een echtpaar met twee dochters van rond de twintig jaar. De man en vrouw zijn lid van het Leger des Heils. “Het waren alle vier zeer lieve mensen.” Hun huis is klein, zodat het vanaf het begin duidelijk is dat zijn onderduik daar tijdelijk is. Hij slaapt onder de trap, slechts van de gang gescheiden door een gordijn. In de paar weken dat hij er verblijft, komt hij niet buiten.

Op een avond hoort hij liggend op bed een ruzie tussen één van de meisjes en haar ouders. De dochter is uitgeweest met een Duitse militair. In de flarden van het gesprek hoort hij het meisje dreigen haar ouders aan te geven wegens het aan hem onderdak verlenen. Hij besluit omwille van zijn veiligheid de volgende morgen vroeg, enigszins rekening houdend met de spertijd, weg te lopen en opnieuw richting Steinmetz te gaan. Voor hij zijn plan ten uitvoer kan brengen, wekt de heer des huizes hem met de mededeling dat hij elders onderdak krijgt. De man brengt hem achterop de fiets naar het Station Staatsspoor waar ze worden opgewacht door een man. Na de oorlog blijkt dat dokter Voute te zijn geweest.

Samen met Voute reist hij per trein naar Zutphen. Het moet ongeveer halverwege 1943 zijn geweest. Onderweg wordt hij geïnstrueerd over zijn nieuwe identiteit. Hij is vanaf nu de achterneef van meneer Jilles Oostenrijk, bij wiens gezin hij zijn intrek zal nemen. Door het bombardement op Rotterdam is hij zogenaamd zijn ouders kwijtgeraakt en kreeg hij psychische problemen. De heer Oostenrijk is hoofdverpleger van het Oude en Nieuwe Gasthuis, zodat er een goede verklaring is voor het verblijf van een getraumatiseerde jongen in zijn gezin. "Dit verhaaltje werd mij ingepompt." Hij kan zich niet herinneren dat er door anderen aan zijn verhaal is getwijfeld.

Persoonsbewijs van Jaap Mol zonder de J

Hooguit één keer, door een medewerker van het Gasthuis die expliciet navraag deed bij Jaap. "Ik heb hem toen mijn verhaaltje verteld en volgens mij geloofde hij dat."

In Zutphen worden ze na de treinreis opgewacht door een bekende van dokter Voute. De heer Mol denkt achteraf dat dit dokter Van Bork moet zijn geweest, de geneesheer-directeur van het Oude en Nieuwe Gasthuis, aangezien hem gebleken is dat Voute en Van Bork studievrienden waren én hoofdverpleger Oostenrijk onder en met Van Bork werkte. "Kenniss is goed doch kennissen zijn beter."

Met z'n drieën lopen ze naar het niet ver van het station gelegen huis van de familie Oostenrijk, toenmalig adres: Deventerstraat 4. Het lag aan de rand van het Gasthuiscomplex en was daarvan een onderdeel. De thans niet meer bestaande Deventerstraat was een zijstraat van de Nieuwstad, met aan de andere kant van de Nieuwstad de huidige Isendoornstraat. De achtertuin van de ruime dienstwoning grensde aan de Kruittoren.

Het gezin Oostenrijk bestaat uit Jilles, geboren in 1894 te Leiden, zijn vrouw en een aangenomen zoon, die toevallig ook Jaap heet, maar jonger is, namelijk geboren in 1933. De jongens worden met de komst van Jaap Mol voortaan kleine en grote Jaap genoemd. Om alle argwaan te voorkomen krijgt de achterneef uit Rotterdam een zogenaamde wandelkaart, bedoeld voor patiënten

van het Oude en Nieuwe Gasthuis, waardoor hij gewoon over straat mag lopen. Doordat hij patiënt is, is van schoolbezoek geen sprake. Hij krijgt allerlei huishoudelijke taken: stofzuigen, aardappelen schillen, de vaat wassen, afgeroomde melk tot boter schudden, enzovoort. Ook in de grote tuin is werk te doen, zoals grind harken. Als 'therapie' helpt hij regelmatig in het pakhuis van een zaadhandel, mogelijk in de Spiegelstraat.

Hij raakt bevriend met Bernard Hesselink, de zoon van de steenhouwer die aan de Nieuwstad een woning en zaak in onder andere grafstenen heeft. Ook Henk Hoekstra wordt een vriend. Zijn ouders drijven een pianohandel, eveneens aan de Nieuwstad. Hij komt bij beide families regelmatig over de vloer. Henk leert hij kennen via de kerkdiensten die hij voor de geloofwaardigheid van zijn nieuwe identiteit met 'oom en tante' bezoekt. De familie Oostenrijk

pl. = pleostomach

OUDE & NIEUWE GASTHUIS ZUTPHEN			OUDE & NIEUWE GASTHUIS ZUTPHEN		
Datum	Permissie voor	Hoofd- verpleger	Datum	Permissie voor	Hoofd- verpleger
<i>22.1.44</i>	<i>Mol</i>				
<i>24.1.44</i>	<i>in de wandelen</i>	<i>pl.</i>	<i>3. Maart</i>		<i>pl.</i>
<i>5.2.44</i>		<i>pl.</i>	<i>2 April</i>		<i>pl.</i>
<i>6.2.44</i>		<i>pl.</i>			
<i>7.2.44</i>		<i>pl.</i>			
<i>14.2.44</i>		<i>pl.</i>			
<i>21.2.44</i>		<i>pl.</i>			
<i>18.2.44</i>		<i>pl.</i>			
<i>18.2.44</i>		<i>pl.</i>			
<i>20.2.44</i>		<i>pl.</i>			
<i>6 Dec</i>		<i>pl.</i>			
<i>10.12.44</i>		<i>pl.</i>			
<i>22.12.44</i>		<i>pl.</i>			
<i>3 Jan</i>		<i>pl.</i>			
<i>11.1.45</i>		<i>pl.</i>			
<i>25.1.45</i>		<i>pl.</i>			
<i>21.1.45</i>		<i>pl.</i>			
<i>24.1.45</i>		<i>pl.</i>			
<i>12 Febr</i>		<i>pl.</i>			
<i>22.2.45</i>		<i>pl.</i>			
<i>1. Maart</i>		<i>pl.</i>			
<i>6.3.45</i>		<i>pl.</i>			
<i>15.3.45</i>		<i>pl.</i>			
<i>16.3.45</i>		<i>pl.</i>			
<i>23.3.45</i>		<i>pl.</i>			
<i>26.3.45</i>		<i>pl.</i>			
<i>30.3.45</i>		<i>pl.</i>			

Op 4 April 1945 besliste de Conadische voorloze mij

Wandelkaart Jaap Mol Oude & Nieuwe Gasthuis 1944-1945

is Nederlands Hervormd, maar mevrouw Oostenrijk is oorspronkelijk gereformeerd. Meestal gaat men ter kerke in de Walburgiskerk en soms met de familie Hoekstra naar de “gereformeerde kerk in een smalle straat.”

“Ik vond dat niet zo erg en ben mede daardoor gaan houden van klassieke muziek, orgelconcerten en dergelijke. Er is nooit enige druk op mij uitgeoefend om écht gelovig te worden.”

In de maanden september - oktober 1944 verandert het leven van Jaap en de familie Oostenrijk drastisch. “Tijdens de ontploffing van een munitietrein [26 september] stond ik in de achtertuin vlak tegen de Kruittoren. Later ben ik het huis ingevlucht. De Kruittoren werd, zo bleek later, tweemaal geraakt door ontploffende munitie.” Op 16 oktober volgt het bombardement op de IJsselbrug dat veel slachtoffers en schade tot gevolg heeft. De gebouwen van het Gasthuis zijn dusdanig beschadigd dat een noodgedwongen verhuizing van de familie Oostenrijk plaatsvindt naar de dependance Groot Graffel in Warnsveld. Het merendeel van de patiënten is al eerder geëvacueerd. Het gezin van de hoofdverpleger wordt samen met verpleegsters ingekwartierd in een huisje tegenover een grote villa, mogelijk de dokterswoning, waarin eveneens enkele verpleegsters worden ondergebracht. Later in het jaar word in de villa een deel van de staf van de Duitse generaal Blaskowitz ingekwartierd.

Het huisje en de villa zijn gescheiden door een hooimijt met eronder een schuur met enkele varkens en ganzen. Eén van de verpleegsters is een Zwitserse met connecties in het verzet en “heel erg anti-Duits en dat stak ze niet onder stoelen of banken. Zij had een grote Duitse herder. Toen enkele Duitse militairen een gans of varken wilden stelen, werden zij gehinderd door de hond, die ze daarop doodschoten. De Zwitserse verpleegster nam dat zéér hoog op en betrok de Zwitserse ambassadeur erbij. Een en ander werd een enorme diplomatieke rel, waarbij uiteindelijk Duitse militairen een verbod kregen om zich op het terrein van Groot Graffel te begeven, uitgezonderd een Duitse officiersauto en een stafautobus.”

Om melk en graan te halen fietst Jaap één- à tweemaal per week vanuit Groot Graffel naar boeren in de omgeving van Eefde, Harfsen, Almen en Laren, onder andere naar boer Boslo. In de winter doet hij dat lopend met een slee. De Zwitserse verpleegster vraagt hem pakjes mee te nemen op zijn tochten. Ook moet hij tweemaal iemand meenemen naar een boer (Boslo?) in Almen. Hij doet dat ‘s avonds, dwars door de weilanden. Voor de heer Oostenrijk neemt hij ook pakjes mee, van en naar een adres aan de Weg naar Laren. “Als nieuwsgierige jongen heb ik wel eens gekeken wat in die pakjes zat. Het waren gestencilde illegale blaadjes.”

Op één van deze tochten, op weg naar Laren, wordt hij gecontroleerd door de Landwacht. Ze vragen hem naar zijn persoonsbewijs. De heer Oostenrijk had hem geïnstrueerd om bij een controle nooit direct te zeggen dat hij die had

moeten afgeven om te worden vervangen door een wandelkaart van een psychiatrische instelling. Jaap antwoordt dan ook dat hij geen persoonsbewijs heeft, ook niet nadat een andere landwachter erbij komt en hem hetzelfde vraagt. Het gesprek gaat verder: “Kom op jongen, waar woon je dan...?” Jaap wijst ergens in de verte en toont zijn wandelkaart. “Beide landwachters bekeken het document, keken toen wat meewarig naar mij. De ene tikte tegen zijn voorhoofd en wenkte dat ik door mocht fietsen. Zij hadden niet in mijn fietstassen gekeken, waarin enkele flessen melk en een pakje zaten ... Ik weet nu nog dat ik dacht: ‘Wie is er hier eigenlijk gek?’ ”

In februari 1945 vertelt een op Groot Graffel verblijvende Duitse officier aan grote en kleine Jaap dat hij verlof heeft gekregen voor een bezoek aan zijn gezin in Dresden. De jongens zien hoe hij zijn uitrusting alvast opbergt in de gereedstaande officiersauto. Naar aanleiding van eerdere opmerkingen van de Zwitserse zuster slaan ze ‘s avonds hun slag: de verpleegster komt zo in het bezit van enkele handgranaten en een machinepistool.

Op 4 april komt de psychiatrische inrichting zwaar onder vuur van de Canadezen te liggen, omdat die op grond van een buitgemaakte kaart denken met ‘vesting 205’ te maken te hebben. Hoewel dat niet klopt, bieden op het terrein aanwezige Duitsers hevige weerstand. In het geweld rennen Jaap en de familie Oostenrijk naar het hoofdgebouw, in de hoop dat de dikkere muren daarvan een betere bescherming bieden. Geneesheer-directeur Van Bork heeft

Vlnr: Jaap Mol, tante Hot, mevrouw Oostenrijk, 'kleine' Jaap. Tante Hot was de zus van mevrouw Oostenrijk en verpleegster op Groot Graffel

een belangrijke rol gespeeld door dwars door de vuurlinie te lopen om de Canadezen duidelijk te maken dat ze een ziekenhuis aan het beschieten zijn. Tegen de ochtend neemt het schieten af. De heer Oostenrijk wenkt Jaap om met hem mee naar buiten te gaan, waar een aantal carriers met Canadezen staan. Hij vraagt de dan zeventienjarige of hij de bevrijders binnendoor naar de brug bij Almen kan brengen. De Canadezen maken gebruik van de lokale bevolking als ‘scout’ om zo via sluiproutes belangrijke punten onverwachts te veroveren. En Jaap heeft kennis van de omgeving door zijn herhaalde tochten naar de boeren. “En dus ben ik met ze op weg gegaan. Omdat burgers geen gevechtshandelingen mogen verrichten, kreeg ik eerst een militair uniform. Maat: te groot. Voorop reden een stuk of zes carriers en daarachter volgde een oneindige rij militairen in ganzenpas.” De route gaat dwars door de weilanden. Onderweg vindt een vuurgevecht plaats met Duitse militairen, van wie een aantal sneuvelt. De brug over het Twentekanaal bij Almen blijkt al kapot te zijn. “Er vond een kort vuurgevecht plaats. Dat kon ik alleen horen. Niet zien. Na een korte tijd konden wij klauterend over de restanten van de brug de andere oever bereiken.” Lopend via binnenwegen komen ze bij de Deventerweg ten zuiden van Gorssel, waar de Canadezen zich ingraven. De Duitsers, die bij de sluis van Eefde nog standhouden, zijn daardoor ingesloten. Jaap wordt bedankt en ondergebracht in een woning iets verder van de weg af. Een jeep brengt hem op een avond, waarschijnlijk van de volgende dag, via de sluis bij Eefde terug naar Groot Graffel.

Kort daarna meldt hij zich bij het Militair Gezag in Zutphen, met het verzoek naar Den Haag te mogen gaan. Hij wordt ingezet bij de Binnenlandse Strijdkrachten en vervult een aantal wachtdiensten. Op 8 april, de dag van Zutphens bevrijding, maakt hij van nabij een van de laatste gevechtshandelingen in Zutphen mee, gericht tegen vier Duitsers die zich hebben verschanst in de Wijnhuistoren.

“Op 15 mei werd ik met een militaire vrachtauto naar Den Haag gereden. Deze auto vervoerde ook drie gevangen genomen Nederlanders en een Duitse officier. Zij waren met handboeien aan elkaar en aan de auto vastgemaakt. Ik was de ‘bewaker’. Wij hebben deze gevangenen afgeleverd bij de gevangenis te Scheveningen. Ik werd voorlopig ondergebracht in een kazerne in Scheveningen.”

Na een zoektocht van drie dagen wordt hij herenigd met zijn vader.

Terugblik

“Nee, echt bang ben ik geloof ik nooit geweest. Daarvoor zal ik wel te jong zijn geweest. Natuurlijk waren er angstige momenten. Er waren wel tijden dat ik mij erg alleen voelde. Verlaten. Maar gelukkig besef je dat pas allemaal later. Elk mens, en zeker een kind, heeft behoefte aan een vertrouwde omgeving, mensen en dingen. En dat had ik niet meer.”

“Na de oorlog ben ik in militaire dienst gebleven en vrij snel naar het voormalige Nederlands Indië uitgezonden. Ik heb bewust alle contacten toentertijd verbroken. Een soort zelfbescherming denk ik. Nu ik ouder ben, betreur ik dat wel.”

“Achteraf besef ik hoe mijn aanwezigheid een last moet zijn geweest voor het echtpaar Oostenrijk, vooral omdat zij geen enkele ervaring hadden in de omgang met een puberende jongen die erg zelfstandig en rebels was. Had de heer Oostenrijk door zijn werk nog enige ervaring in de intermenselijke relaties, mevrouw Oostenrijk werd er plotseling mee geconfronteerd, terwijl zij het meest met mij te maken had. Het bleef tussen ons moeilijk. Onze omgang is dan ook altijd afstandelijk gebleven. Kleine Jaap en ik hadden een redelijk onverschillige verhouding ten opzichte van elkaar, waarschijnlijk meer mijnerzijds dan zijnerzijds.

Echt ‘thuis’ heb ik me er nooit gevoeld. Dat maakt de herinnering enigszins dubbel. Maar hoe dan ook: ik heb grote bewondering voor de heer en mevrouw Oostenrijk en ieder woord van kritiek is onterecht, want zij hadden het lef een Joods kind uit handen van de Duitsers te houden. Helpen van Joodse landgenoten was levensgevaarlijk.”

“Hoewel ik in staat ben geweest om de ‘knop oorlog’ op ‘uit’ te zetten, blijkt toch dat bij het klimmen der jaren veel herinneringen en vragen bij mij opkomen. Ik realiseer me terdege dat voor veel, zeer veel, jonge mensen de vijf jaar oorlog niet meer is dan een stukje geschiedenis. Het schrijnt als ik geconfronteerd word met handelingen die voortvloeien uit gebrek aan historisch besef. Bijvoorbeeld bij het herdenken van oorlogsslachtoffers, waarbij men ook de graven van een aantal Duitse soldaten wil betrekken. Beseft men wel dat deze Duitse soldaten, als zij niet waren gedood, misschien wel de Canadese militairen die ik de weg heb gewezen, hadden gedood? En dat mijn bevrijding en die van vele anderen nooit had plaatsgevonden, maar dat ook wij waren omgekomen? Ik hoop dat mijn verhaal bijdraagt aan dát besef.”

Pension aan de Nieuwstad

Jenny Brinkerink (1947) vertelt over haar in 1907 in Zutphen geboren moeder Anna Heuvelink. Anna drijft in de oorlog samen met haar man Salomon Israël een pension aan Nieuwstad 91 waar in de oorlog ook onderduikers verblijven.

Wanneer en wie het pension begon, is niet duidelijk. In 1940 bestaat 'Pension Israël' in ieder geval: er staan advertenties in het Zutphensch Dagblad. Zo wordt op 3 mei een dienstmeisje gevraagd.

In de vooroorlogse decennia zijn er telkens meerdere mensen met verschillende familienamen tegelijk op dit adres ingeschreven, wat kan passen bij de functie van het pand als pension. De familie Israël woont al in de jaren twintig op dit adres. Abraham Israël staat er geregistreerd als 'schoenmaker' en ook enige tijd als 'koopman in ongeregeld'. Bij zijn overlijden in 1931 heet hij 'zonder beroep' te zijn. Zijn weduwe

Schoontje Israël - Cohen blijft er wonen met haar zonen Salomon, ook genoemd Salo (1902, Druten), Casper en Frederik (Frederik Nathan).

Anna maakt via haar broer Drikus kennis met zijn goede vriend Salomon met wie ze na een korte verlofingsperiode op 3 juli 1940 in het huwelijk treedt. Mogelijk dat bij de keuze voor een korte verlovingstijd meegespeeld heeft de veronderstelde 'bescherming' door een zogenaamd gemengd huwelijk tussen de Joodse Salomon en de niet-Joodse Anna. Overigens heeft de dochter van Anna nooit iets vernomen van religieuze activiteiten of betrokkenheid van de familie Israël bij de Joodse gemeenschap.

Anna en Salomon zijn beiden werkzaam in het pension; mogelijk is het door hen gestart. Katrien, de vrouw van Drikus, en een andere schoonzus van Anna zijn wel al langer werkzaam bij de familie Israël. Het adresboek van Zutphen in 1942 noemt Salomon pensionhouder. Een door Anna bijgehouden over-

Nieuwstad 91, 13 mei 1931. Foto gemaakt ter gelegenheid van huwelijk Frederik Israël

zicht met inkomsten en uitgaven van het pensioen, met vermelding van de gasten, loopt door tot en met augustus 1944.

Het pensioen herbergt in de oorlog naast de ‘gewone’ gasten ook onderduikers. Het gebeurt zelfs dat er Duitsers verblijven, terwijl er gelijktijdig onderduikers in het souterrain zijn. Naast haar bezigheden in het pensioen heeft Anna ook werk als coupeuse. Een aantal keren per week trekt ze langs boerderijen, tot in Ruurlo aan toe, om in ruil voor verstel- en herstelwerkzaamheden voedsel te bemachtigen, dat deels voor de onderduikers wordt gebruikt.

Onder de onderduikers bevindt zich de Joodse Dini Spanjar uit Ruurlo, de moeder van rabbijn Lody van de Kamp (1948). In Van de Kamps in 2008 verschenen boek ‘Oorlogstranen’ wordt gewag gemaakt van Anna en van deze periode. Het is een gedeeltelijk fictief verhaal, gebaseerd op verhalen die hij van zijn ouders heeft gehoord. De op Anna gebaseerde romanfiguur brengt Joodse kinderen onder bij gezinnen. Dit gegeven is niet ontleend aan de persoon van Anna Brinkerink. Wel verrichtte Anna koerierswerk voor het verzet. Mogelijk dat zich onder de ‘gewone’, geregistreerde gasten óók onderduikers en deelnemers aan het verzet bevonden. Die gedachte wordt versterkt door een gedicht over de bewoners van Nieuwstad 91, daterend uit 1943 of later, maar helemaal duidelijk is het niet. Het gedicht is mogelijk van de hand van Jan Santman, een vriend van Salomon en Anna. Het spreekt over onderduik en onderduikers en licht een tipje van de sluier op over de dagelijkse gang van zaken. Het suggereert dat de onderduikers en andere gasten elkaar kenden. Er komen ook verschillende van de door Anna in het betalingsoverzicht opgeschreven namen in voor. De in het gedicht genoemde ‘Coba’ is de moeder van Lody van de Kamp. Met ‘Juffr.An’ wordt Anna bedoeld. ‘De Leeuw’ en ‘Calamé’ zouden volgens de overlevering onderduikers zijn geweest, net als een ‘dokter Siemens’. Maar het blijft onduidelijk hoe zich dat precies verhoudt tot de vermelding van Siemens in de officiële bevolkingsoverzichten van de gemeente op Nieuwstad 91, onder andere als ‘koopman in machinebenodigdheden’, en tot de betrokkenheid van Calamé bij de CCD, de Crisis Controle Dienst.

Salomon wordt op enig moment samen met Drikus en nog iemand gevangen genomen. Hij komt in kamp Amersfoort terecht. De aanleiding is onduidelijk. Gesuggereerd is dat één van de onderduikers een paniekaanval kreeg, waardoor hun aanwezigheid verraden is. Het lukt Anna naar het Binnenhof in Den Haag te gaan en haar man Salomon vrij te pleiten op grond van een hartziekte die hij heeft. Niet lang daarna, op 21 augustus 1943, overlijdt hij in Zutphen. Hij wordt gecremeerd in Velsen.

Zijn moeder Schoontje was toen al afgevoerd en vermoord in Sobibor.

Broer Frederik is actief geweest in het verzet. Hij was onder andere betrokken bij illegale krant ‘De Waarheid’. In augustus 1944 is hij doodgeschoten door een medewerker van Rost van Tonningen. Dit gebeurde op zijn Amsterdamse

Dames en Heeren wilt U even Uw vorkn neerleggen
Want ondergeteekende wil U graag ias xaxaxianzeggen
Ik wil Uw aandacht vragen
Om hier eenige dingen voor te dragen
En U eenige idee te geven
Van de dingen die ik hier heb kunnen beleven.
Toen wij hier op 3 Juli na veel narigheid waren gekomen
Hadden we heus niet kunnen dromen,
Dat ik langer dan één nacht hier zou blijven
Dat durf ik gerust hier neer te scrijven,
's Avonds om half elf kwamen wij aan
Heel angstig en schuw na ons akelig bestaan
In de kamer van Opde kwamen we binnen
En dachten: "Wat kunnen we toch verzinnen,
Om nog een paar dagen te blijven in dit domijn,
Zou achter het dressoir geen goede schuilplaats zijn?
Of in een diepe donkere kast,
Ben zijn we zeker niemand tot last,"
Al spoedig werd ons verhoord deze hee,
Want onze hospita in spé,
zei: Komen jullie gerust maar boven,
Niemand zal jullie van je vrijheid beroven,
Blijven jullie gerust nog maar 2 dagen in huis
~~Want het is buiten voor jullie lang niet pluiz~~
Want het is buiten voor jullie lang niet pluiz

Doch Zondag toen we rustig zaten te lezen
Kwam voor ons weer een ogenblik, dat we hadden leren vrezen,
Anna zei: "Dames, och heden,
Komen jullie even naar beneden"
We begrepen al, wat dat wilde zeggen
We moesten natuurlijk weer het loodje leggen,
Nu maakten we echter iets wonderlijks mee,
Want Salo vroeg: Blijven jullie nog een dag of twee
Natuurlijk waren we ten meegaands
Maar het wachten werd tanslotte een maand,
Ondertussen kregen we ook ons P.B.
Doch het geld daarvoor viel lang niet mee!
Nauwelijks hadden we dat in handen
Of we werden het slachtoffer van nieuwe vijanden!
Een nieuwe som deed zijn intree op deez' aard
Hoeveel kost één duiker, als 2 zijn fl.400,- waard
Een gekke brief lag in de bus
Wij met de trein naar Deventer dus,
Heerlijk verwend in een deftig hotel
Daarna weer terug na tålefoongebel
Doch we moesten direct weer uitlogeren
En gingen boer Tuitert met een bezoek vereren,
Na een week was alle narigheid van de baan
En zijn we weer naar huis gegaan
Toen kwam er een tijd, dat het uit was met jool
Ik moest veel leren, net als op school,
Ook de pensioengasten zal ik beschrijven
Opdat U allen op de hoogte zult blijven
Opa en Opoë Heuvelink, de ouders van Juffr. An,
Waren toen het oudste span

Opa steeds ijverig op het land
Opoe in huis vaak zeer bijdehand
Allen met emmers water kan ze niet lopen,
Want dat moet ze zeer duur bekopen,
Coba hebben we als dienstmaagd hier in huur,
Maar als je het eten rekent, is ze heel duur
Aan Indiërs hadden we in het begin geen gebrek,
Wintersbergen en Calamé zagen eruit als uitgebakken spek
Mijnh. en Mevr. Wintersbergen, het ongetrouwde paar,
Leefden als kat en hond met elkaar
Hun gasten brachten niet veel gezelligheid mee
Want Mevr. Ans leefde alleen voor Calamé,
Mijnheer Ferdinand legde er zich bij neer
Dat zij zouden gaan scheiden op een goede keer
Maar gelukkig werd alles weer oké
Zelfs de verloving van Calamé.
En toen de dagen verder en verder gingen,
Kwamen er een aantal nare dingen,
Toen kwam er een heel groot leed,
Salc stierf, die men niet licht vergeet,
Anna hield zich flink en goed,
Ze wist, hoe ze haar leed dragen moest
Daarna kreeg de Fam. Wintersbergen de kolder in de kop
Zij verdween, en liet Anna met een grote strop
Op Calamé's kamer sloop ook de Leeuw
Zijn daden waren nihil, maar heel veel geschreeuw
Als trouw man van de CCD
Gaf hij niet veel lekkers mee

Alleen een paar appels, die waren verrot
Mochten we hebben voor de pot
Siemens is een man, die heel veel drinkt,
Vaak is het water, maar ook vocht, dat stinkt
In huis heerst dan een heel andere toon
En de hele dag ratelt de telefoon
Onze Müllerin is zo stom als een koe,
En xde hele dag ~~zagt~~ gilt ze maar: Poeh,
Ze kan wel tegen een lolletje met iemand alleen,
Maar in een volle Kamer vind ze zo iets gemeen,
Den wordt ze kwaad, en vertrekt statig als een barones,
Wij al lang lekker, reken maar van yes.
Toen Calamé en de Leeuw vertrokken,
Kregen we iets waar we eerst van schrokken
Het was een dame uit Enschede,
Maar in het begin viel ze lang niet mee,
Zachtjesaan hebben we haar ge dresseerd,
En hebben we haar rare kunstjes afgeleerd,
Ze leeft nu hoofdzakelijk van vitamin,
Dat kun je aan haar gezicht wel zien,
Ze is nu ons aller kameraad,
En zegt iemand precies, waar het op tsat
Ze heeft het steeds over haar nichtje oor,
Die wijkt steeds af van het rechte spoor
Daarna verscheen onze spoorman op het oneel,
Een grote jongen met praats heel veel
Toen kwamen 2 nieuwe duikers, kent en kaar,
Het waren Opa en Oma van Laar
Opa van Laar, heel kalmpjes en stil,
Die steeds jonge meisjes aankijken wil

onderduikadres bij de familie Douwma, waar hij verbleef onder de naam Henk van de Zande. Broer Casper overleeft de oorlog.

Na de oorlog hertrouwt Anna met Gerrit Brinkerink, die ze heeft leren kennen in Ruurlo bij haar tochten langs de boerderijen in oorlogstijd. Zij zijn de ouders van Jenny Brinkerink.

Anna Heuvelink en Salomon Israël

Boven de Rotterdamse Bank

Piet van Dongeren is geboren in 1932. Zijn verhaal is aangevuld door andere betrokkenen, zoals zijn iets oudere nicht Zwaantje Bennink - van Dongeren. Piet woonde in zijn jeugd op Houtmarkt 60, naast het Volkshuis, waar zijn vader een slagerij had. Daar vlakbij, Houtmarkt 68-70, was een filiaal van de Rotterdamse Bank gevestigd.

De ruimtes boven het bankkantoor speelden een rol bij verzetsactiviteiten en onderduik. Er bevonden zich twee woningen. In één daarvan woonde de conciërge van de bank, meneer Van Dijk, met zijn vrouw. Het andere huis werd in de eerste jaren van de oorlog in gebruik genomen door elf familieleden uit Den Helder: acht kinderen met hun moeders - de schoonzussen Wols en Verhoef - en hun oma, de weduwe Verhoef. Via Castricum en Stadskanaal kwamen ze in Zutphen, waarvoor de link zou zijn gelegd door een lid van de ondergrondse, een slager in Castricum, of door huisarts Van Nieveld uit die plaats. Mogelijk is de bouw van de Atlantikwall aanleiding voor hun verhuizingen geweest. De vaders ontbraken doordat zij bij het uitbreken van de oorlog op zee verbleven, bij respectievelijk koopvaardij en marine. Zo raakten zij gescheiden van hun gezinnen. De kinderen varieerden in leeftijd van enkele jaren ouder dan Van Dongeren, tot een meisje dat in het begin van de oorlog is geboren. Piet speelde regelmatig met zijn leeftijdsgenoten, zodat hij meer zicht kreeg op de familie. Naast de kleinkinderen van weduwe Verhoef verbleven er nog twee jongeren, die naar achteraf bleek, Joodse onderduikers waren: Tinie (1929) en Henk. Piet wist niet beter dan dat ze deel uitmaakten van de families en in zijn herinnering zijn ze ook tegelijk met de anderen aan de Houtmarkt gekomen. Er was geen sprake van onderduik in de ware zin van het woord: de twee ondernamen als vanzelfsprekend deel aan activiteiten buitenshuis. Zo wandelden ze met de familie in het bos en gingen ze mee naar de katholieke kerk. Tinie "leek nog meer katholiek dan de anderen." Zij kon roepen "en nu naar het Lof!" Mogelijk dat angst voor het uitkomen van haar Joodse achtergrond hierbij meespeelde. Tinie trok op met Piets nicht Zwaantje. Samen met haar liep ze over straat om een boodschap te doen. Maar meegaan met vriendinnen om te zwemmen in de IJssel was er niet bij.

Tinie kwam uit Amsterdam. Het duurde lang voordat ze in Zutphen haar stamkaart kreeg, waarop de gefingeerde achternaam 'Van de Berg' stond met haar echte geboortedatum. Toch zou volgens mevrouw Zwaantje Bennink 'de hele markt' geweten hebben dat ze Joods was. Zwaantjes vader, slager aan Zaadmarkt 98, wist meteen toen hij Tinie zag dat ze Joods was; Tinie vroeg hem het niemand te vertellen. De moeder van het gezin IJland, dat tegenover het bankgebouw woonde, vertelde direct na de bevrijding dat ze veel angst had gehad om de Joodse Tinie.

Van Dongeren herinnert zich Henk als ‘Ken’, afkomstig uit Heemstede. Met hem en nog een jongen, maakten ze een keer ijzerdraadfiguren die werden aangekleed met stukjes leer uit de groothandel van Elzas aan de Lange Hofstraat, een Joodse zaak die toen al door een ‘zaakwaarnemer’ was overgenomen. Die zaak leverde onder andere kunstleer voor boekbinderijen. Volgens Henk Wafelman zelf, zoals hij voluit heet, zou hij in de laatste twee oorlogsjaren van zijn twaalfde tot veertiende jaar bij de families zijn geweest. Naast hem en Tinie verbleef er een wisselend aantal niet-Joodse onderduikers. In de familie Wols wordt gesproken over zestien jonge mannen, voornamelijk afkomstig uit het westen van het land. Uit die bron komt ook het beeld dat Tinie meer bij de familie Verhoef hoorde en Henk bij de familie Wols; en dat bij een wandeling van de familie bij de Zessprong bij Gorssel de opmerking “Dat zijn Jodenkinderen” gehoord werd, waarna de wandeling snel werd afgebroken.

Er zijn ook een Joodse jongen en een Joods meisje op doortocht geweest via contacten met een boer in Leesten. Op zijn terrein was een schuilplaats, een soort kuil of uitgraving in een aarden wal waar die twee eerder verbleven. Ook speelde deze man een rol bij de voedselvoorziening voor de onderduikers. In de bovenwoning kwamen veel mensen over de vloer in verband met verzetsactiviteiten. Er werd naar de radio geluisterd en er werd een illegaal blad

Foto gemaakt kort na de bevrijding in de bovenwoning ter gelegenheid van het vertrek van de families Verhoef en Wols uit Zutphen. Ook vader Wols staat er op. Rechts hangt een ingelijste foto van de afwezige vader Verhoef. Henk en Tinie staan naast elkaar links op de tweede rij van boven. Rechts onderaan Piet van Dongeren

gemaakt¹. Jongeren, onder wie Zwaantje, waren betrokken bij het rondbrengen daarvan. Het was volgens haar een komen en gaan van mensen, maar Tinie en Henk zijn de hele verdere oorlogsperiode in de gezinnen gebleven. Ze vertelt dat het eigenlijk heel gezellig was in het pand. Na de overval op een Zutphens distributiekantoor werden enkele dagen later door een man die vaker langskwam, distributiebonnen gebracht. Het prettige en positieve daarvan klinkt nog door in Benninks stem.

De weduwe Verhoef zou met een geweer in bed hebben geslapen, vertelt de overlevering. Bij dreigende razzia's werden de onderduikers elders verstopt. Tinie verbleef verschillende nachten bij de ouders van Zwaantje. Tenminste één keer is de Duitse bezetter binnengedrongen; de klinknagels zijn daarbij van de beslagen deur getrap. Er werden geen onderduikers aangetroffen. Van Dongeren vertelt over een schuilplek in een dakgoot tussen het bankgebouw en het westelijk daarvan gelegen huis. Het was te bereiken via een raam dat van de buitenzijde met een knip kon worden afgesloten. Om er van binnenuit snel te komen waren de scharnieren naar de andere kant van het raam verplaatst, omdat anders het openslaande raam zelf de doorgang belemmerde. Via deze plek kon het naastgelegen huis worden bereikt. De aan elkaar grenzende huizen Houtmarkt 52 tot 62 hadden in de oorlog doorgebroken kelders, zodat via die weg gevlucht kon worden. Van Dongeren herinnert zich dat tussen zijn ouderlijk huis en het buurhuis van beide kanten tegelijk aan een doorbraak is gewerkt. In de bovenwoning was ook onder een aanrecht een verstopplek, die met deurtjes kon worden afgesloten.

Tinie is na de bevrijding door haar vader met de fiets opgehaald uit Zutphen, na een voor hem moeizame reis, onder andere veroorzaakt door de Waterlinie. Ook haar moeder heeft de oorlog overleefd. Tinie trouwde later in Amsterdam met een Joodse man wiens ouders de oorlog eveneens hadden overleefd. Ook Henks ouders overleefden de oorlog.

De families Verhoef en Wols keerden enkele maanden na de oorlog terug naar Noord-Holland, waar ze in Castricum woonruimte kregen. Jaren later, toen Van Dongeren al volwassen was, zijn de families voor een reünie in Zutphen teruggeweest.

DE FRONTLOUPE

Mei 1945

Afscheidnummer

Door de bevrijding is de taak der Frontloupe als zelfstandig, illegaal versijndend dagblad, beëindigd.

Wij weten, hoe U in bezettingstijd dagelijks, dikwijls met spanning uitzag naar de koerierster, den vriend of kennis, die U de Frontloupe bracht.

Nu de illegale tijd der nieuwsvoorziening achter ons ligt, willen wij aan het verlangen van vele lezers der Frontloupe voldoen, en enkele gegevens publiceren, die U zeker zullen interesseren.

Ontstaan, Ontwikkeling en Doel

De Frontloupe ontstond in het voorjaar van 1944, toen ondergetekenden als onderduikers dagelijks de B.B.C. beluisterden.

Een steeds grotere kring van familie en kennissen kwam tegen zondtijd naar onze duikplaats boven de Rotterdamse Bank, om de frontberichten te horen. Deze toeloop werd te groot, en we besloten het nieuws van 's morgens kwart voor acht, op te nemen en te vernieuwvuldigen door middel van potlood en carbonpapier.

Een schrijfmachine werd ons ter beschikking gesteld; we kwamen getikt uit. Een stencilmachine kwam, waardoor we onze oplage groter en het nieuws uitvoeriger konden geven.

Dagelijks gingen tweehonderd exemplaren der Frontloupe in allerlei richtingen Zutphen en omgeving in. Met geweld moesten we een rem houden op onze oplage. Aan de aanvraag van het publiek, was als illegaal blad niet te voldoen. Aardig is te vermelden, dat ons dagelijks op voorzichtige wijze een Frontloupe ter lezing werd aangeboden.

De Spoorwegstaking

18 Sept. '44, moesten op last van onze regering de Nederlandse Spoorwegen in staking gaan. In een ver-grote oplage maakte „De Frontloupe“ de lastgeving der regering bekend, en riep de bevolking op, de na enkele dagen eendrachtig stakende spoorwegmannen financieel te steunen. In enkele weken kwamen via de ketting van de Frontloupe-lezers duizenden guldens binnen. Daar de uitbetaling der N.S.-mannen nog niet direct in kannen en kruiken was, begonnen wij reeds verschillende spoorgezinnen die in geldelijke verlegenheid kwamen, uit te betalen. Na contact te hebben

Noach bij Noach

De Zutphense wijk De Polsbroek was een van de armste delen van de stad. Er was geen riolering en sommige straten hadden geen namen. Sara Noach (1936) is in die wijk geboren uit een gemengd huwelijk: haar moeder Bet was niet Joods. Gemengd gehuwden werden in het begin van de Jodenvervolging niet opgepakt. Op een gegeven moment is haar vader David naar Deventer vertrokken naar een zus van zijn vrouw bij wie hij onderdook. Later zat hij in Havelte, maar kwam hij wel af en toe een weekend naar huis. Tijdens zo'n weekend lag Sara in bed en hoorde praten. Ze vroeg: " 'Zijn tante Eef en oom Bram hier?' 'Nee hoor kind,' zei mijn moeder, 'dat zijn ome Jan en tante Dine, ga maar lekker slapen.' Nou ja, dat geloofde ik niet helemaal." Bram en Eva Noach waren de broer en schoonzus van haar vader. "Dat was, denk ik, in 1942. Oom Bram en tante Eva konden geen kant op. Zij waren in Arnhem ondergedoken, maar moesten weg bij een razzia en kwamen naar Zutphen lopen. Ze zijn bij ons in huis gekomen in de Groenesteeg."

De Groenesteeg, tegenover de zaak van Bram Noach

Bram en Eva Noach woonden ook in Zutphen. 'Kleine Abraham Noach', zoals hij genoemd werd, was een succesvol handelaar in lommen en metaal. Het echtpaar had een zoontje, Alexander (1936), dat in het westen van het land was ondergedoken. Hij is tijdens de onderduik ziek geworden en in de nacht van 31 december 1944 op 1 januari 1945 overleden. Hij is onder zijn

onderduiknaam 'Keesje van den Abeele' begraven in Voorburg. Omdat Sara's moeder Bet niet Joods was, kon de schoonfamilie vrij gemakkelijk bij haar onderduiken. Het huis was klein, zoals alle huizen in die wijk. Een voorkamertje, een zoldertje bereikbaar via een trapleer en een achterkamertje met twee bedsteden. "In de ene bedstee sliep ik met mijn zusje. De andere bedstee had mijn moeder heel mooi gesausd en daar lag het linnen-good. Mijn ouders sliepen in het voorvertrekje. Toen kwamen mijn tante en oom. En die sliepen op de zolder. Dat was helemaal niet afgetimmerd of niks, dat was maar zo onder de pannen. Toen stierf mijn grootmoeder van moeders kant. Haar huisje was iets groter. Mijn moeder trok daar in zodat ze ook haar vader kon verzorgen. En het hele spul ging mee daarnaartoe. Dat was op de Douwesplaats. Dat was voor ons doen veel royaler. Daar hadden we twee kamers en twee grote zolders. Mijn tante en oom zaten altijd in de achterkamer. Er was een luik waarop een bed stond. Als er dan onraad was, kropen ze door dat luik de kelder in."

DE STORMLANTAARN

Wij zijn weer geopend en kopen alles van U, lompen, vellen, papier, metalen, flessen, enz. Adres Polsbroek 169. Bij geen aanwezigheid: Groensteeg 28. Stuur boodschap en wij halen het op.

Aanbevelend **GEBR. NOACH**
Polsbroek 169—171.

Advertentie 5 mei 1945 in "De Waarheid"

"Moeder was hele dagen weg en bleef ook wel eens een nacht over. We hadden natuurlijk alleen voedselbonnen voor onszelf, niet voor tante en oom. We kregen wel eens wat bonnen van de ondergrondse - denk ik nu - maar dat was minimaal. Mijn moeder ging bijvoorbeeld naar Enschede om handdoeken en dergelijke te kopen. Die ruilde ze bij de boeren voor eten. Hoe dat met geld ging, weet ik eigenlijk niet. Tante Eef en oom Bram hadden alles al moeten opmaken bij de onderduik in Arnhem. We hadden echter nooit honger, behalve de laatste twee weken van de oorlog. Toen had een Duitse soldaat mijn moeder in een loopgraaf gegooid. Daarna durfde ze niet meer op pad te gaan. Op het laatst van de oorlog zaten we veel in de kelder en dan hoorden we schoten. We zaten dicht bij de Graaf Ottosingel en daar werd veel gevochten. Ook herinner ik me de laarzen van de soldaten, met ijzer eraan. Daarvan heb ik nog veel nachtmerries gehad."

"Mijn oom kon slecht tegen opsluiting: dan kreeg hij woede-uitbarstingen. Dus ging hij als vrouw gekleed - hij was een kleine man - met mij en mijn moeder een enkele keer een rondje lopen. Dan was hij weer eens buiten en ging het weer een tijdje.

‘s Avonds stond hij veel uit het zolderraam te kijken, naar de vliegtuigen die overkwamen. Verder konden ze nooit voor het raam staan.”

“Als er een razzia was, kwam iemand dat vertellen en dan gingen mijn oom en tante naar iemand anders in Zutphen: Gerrit Meijering in de Groenesteeg. In de volksmond werd hij ‘Sampa’ genoemd. Waarom weet ik ook niet. Hij was met de Deense Inge getrouwd.

Zelf hoefde ik geen ster op, omdat mijn ouders een gemengd huwelijk hadden. Maar mijn vader moest wel een ster dragen. Toen hij ermee thuiskwam, trok mijn moeder hem er meteen af. En die ster mocht er niet meer op. Mijn vader was om te zien een echt Joodse man. Dus hoe dat zonder ster ging? In het begin ben ik nog naar school geweest, later bleef ik thuis. Ik haalde mijn zusje vaak van de kleuterschool. Dan ging ik in de vensterbank zitten en tikte tegen het raam. Daarop lieten mijn tante en oom ons binnen. Eigenlijk zorgden zij voor ons.”

“Mijn vader was in hart en nieren een Joodse man, maar we deden nergens aan, zelfs geen lampjes aan met Chanoeka. Op vrijdagavond was het wel altijd gezellig en daar deed mijn moeder ook aan mee. We aten alles, ook varkensvlees. Tante Eef en oom Bram aten ook varkensvlees in de oorlog, maar na de oorlog niet meer. Vader vond dat koosjer eten uit de woestijn stamde en dat al dan niet koosjer eten niets over je inborst zei. Na de oorlog haalden we wel challe bij de Joodse bakker als we in het westen van het land waren, of iemand nam eens ossenworst mee. En de boterballetjes voor oma haalden we bij de Joodse delicatessenzaak in de Spitaalstraat.

Omdat mijn moeder niet Joods was mochten wij als kinderen na de oorlog niet aan bepaalde Joodse dingen meedoen, naar bals enzovoorts¹. Dat stak mijn vader wel.

Ik voel me ook Joods, ondanks het feit dat ik dat officieel niet ben. Ik ben nergens lid van, maar voel me honderd procent Joods. Ik ben in Israël geweest. Daar heb ik ook wel wat mee. Ik zou graag nog eens gaan.”

Zo gaan we allemaal

Anna Visser bood de Zutphense broers Herman en Eduard Snatager uit eigen beweging een onderduikadres aan. Zij woonde ongeveer 45 kilometer van Zutphen in het dorp Wapenveld. Dankzij Anna en haar naaste familie werden twee Joodse onderduikers gered: Eduard Snatager en zijn uit een Amsterdamse onderduikadres gevluchte verloofde Lini Manheim.

Met haar winkeltje en naaiatelier was Anna een goede klant van de firma Snatager & Co, handel in fournituren. Zij gingen vriendschappelijk met elkaar om en waren leeftijdsgenoten. Anna toonde zich betrokken bij het leven van de twee Joodse mannen en hun gezinnen. Op 8 oktober 1941 was Herman bij Anna op zakenbezoek. Toen hij vertelde over de razzia op jonge Joodse mannen die dag in Zutphen, stond Anna erop dat hij niet

De familie Snatager voor hun huis in de Raadhuissteeg vlnr. Emanuel Snatager, Herman, Eduard en Bram en Joeltje Snatager-Wallerstein

zou teruggaan naar het onveilige Zutphen. Ook wilde zij dat Hermans broer en handelspartner Eduard zo snel mogelijk naar hen zou komen.

Op de verdieping van de boerderij woonden Anna, Herman en Eduard drie maanden met elkaar. Op de begane grond woonde het gezin van haar zuster met twee jonge kinderen. Anna's zus Teus, zwager Willem Oltmans en enkele andere familieleden werden in vertrouwen genomen. Verder mocht niemand iets weten van de onderduik: de klanten van Anna, burens en dorpsgenoten. Zelfs de twee inwonende kinderen mochten niets merken. De onderduikers liepen op vilten pantoffels en fluisterden. Eduard, die de hele oorlogsperiode bij Anna bleef, had op het laatst geen stem meer. In geval van nood gebruikten de onderduikers de schuilplaats die de broer van Anna achter een onzichtbaar luik in de zitkamer had gemaakt. Er werd een hondje, Adje, aangeschaft om allerlei geluiden vanaf de bovenverdieping te kunnen verklaren. Herman

wilde graag terug naar zijn vrouw en moeder. Omdat het na de eerste razzia's veiliger leek, keerde hij in januari 1942 terug naar Zutphen. Daar werkte hij bij zijn oom David in de bakkerij op Nieuwstad 16. Steeds opnieuw deden Anna en Eduard moeite om Herman terug te laten keren naar Wapenveld. Herman bracht per brief nauwkeurig verslag uit van de omstandigheden in Zutphen. Toen die steeds grimmiger werden, gingen Anna en haar broer Abjan tevergeefs naar Zutphen om Herman, zijn hoogzwangere vrouw en moeder Juultje op te halen. Die wilden anderen niet in gevaar brengen met hun aanwezigheid en richtten al hun hoop op een snel einde van de oorlog. Eduard overleefde de oorlog. Al zijn familieleden uit Zutphen zijn in Auschwitz of Sobibor vermoord: oom David, tante Hedwig, hun dochters Flora en Henny en ook broer Herman, diens vrouw Betty Polak en moeder Julie. Het kindje van Herman en Betty is in Westerbork geboren en daar na korte tijd gestorven.

Herman en Beppie Snatager 1941

Op tweede kerstdag 1941 begon Herman tijdens zijn onderduik bij Anna met het schrijven van brieven aan zijn vrouw en moeder in Zutphen. Daarna vervolgt hij vanuit Zutphen het schrijven van brieven gericht aan Eduard. Deze zijn bewaard gebleven. Eduards zoon Emanuel heeft in samenwerking met J.W. Regen-

hardt gezorgd voor de uitgave 'Zo gaan we allemaal, brieven van een vervolgd man 1941- 1943'. Uit dit boekje volgen nu twee brieven: één uit de onderduiktijd aan zijn vrouw Betty en zijn moeder, en één uit Zutphen aan zijn ondergedoken broer Eduard.

Toelichting bij de brief van 3 januari 1942

Deze brief schrijft Herman aan zijn vrouw en inwonende moeder in Zutphen, Raadhuissteeg 8. Kennelijk is Eduard, die ook Ysak genoemd wordt, een paar dagen weg.

3 januari '42

Gisteravond hebben wij géén vrijdagavond, ofwel sjabbat kunnen houden. We zijn nl. door het ons toegewezen kwantum stroom heen en de meter zijn ze nog niet komen opnemen. We willen 't er niet op aan laten komen. Vorige maand kwam er al een waarschuwing die de tweede keer in een boete zou kunnen veranderen. Daardoor moesten Anna en ik - ieder in een grote leunstoel en de benen over een andere stoel - tot elf uur in 't pikkedonker zitten. Dat is iets wat we thuis op de vrijdagavond nog nooit hebben gedaan! Het naaiwerk bleef onaangeroerd en Anna beweerde dat dit nu wel een èchte "sjabbatstemming" moest wezen. Om elf uur riep Trijntje: "tante, kom ie noe gauw bie mien liggen." Daarbinnen in de donkere kajuit scheen die 't zaakje niet te vertrouwen.

't Prettigst van alles is de gedachte dat ik de volgende week sjabbat weer tussen mijn vrouwtjes mag zitten. Ik tel nu niet alleen de dagen doch ook de uren af; de laatste loodjes wegen werkelijk het zwaarst! Maar ja, ik mag niet alleen aan mijzelf denken. Er zijn er meer die zich flink moeten houden. Laat ik maar eerst afwachten wat Eduard te vertellen heeft als hij overmorgen (maandagavond) terugkomt. Dat had hij ons tenminste geschreven, daar zullen we dus maar op rekenen. Anna merkt anders best dat er een "fressertje"- en een goede!- minder is. Ze brengt telkens overgebleven kliekjes naar de benedenburen om te voorkomen dat we drie- of zelfs viermaal hetzelfde zouden moeten slikken. Ysaks aandeel in de kost is zeer groot! Ze heeft liever dat alles ineens opgaat, zoals voorheen, dan telkens te moeten overhouden. Maar ik heb nu eenmaal een klein keelgaatje dat niet zoveel weet te verwerken!

Vanmiddag is gelukkig de elektrische meter opgenomen en kunnen we weer volop in het licht zitten. Ik moet er vanavond weer eens bijtijds onder, omdat er bezoek komt dat ik beter ontwijken kan; Anna's zuster met choson. Allemaal ter ere van 't nieuwe jaar. Ik kan haar legerstee weer gaan voorverwarmen! Waar zo'n achtergevolgd jeudjen al niet goed voor is. Hopelijk is zij net zo helder op d'r lijf als ik, anders zou ik er nog tegenzin in krijgen ook. Nee hoor vrouwtje, laat maar gauw alles goed gaan, opdat ik weer jouw bedje kan voorverwarmen; daartoe voel ik me toch geschikter! Als de tijd weer gewoon is, zullen we nog vaak om al die soeza moeten lachen. Anna niet in het minst. Ze kan zich goed in andermans szores verplaatsen. Zij beziet gelukkig alles nogal van de goede zijde en jaagt je niet onnodig in de put. "Ja", zegt ze, "jullie zitten hier zo geïsoleerd. Als er geen radio aanwezig was, zou je hier tien jaar nà de oorlog nòg zitten, zo weinig krijg je hier te horen." Voor mij is dit ook de reden waarom ik hier wegga. Hopelijk komt er niets tussen en kan ik rustig te Zutphen blijven vertoeven. Allemaal fijn weer tezamen, net zoals 'vroeger'. Herinneren jullie je die rustige tijd nog? Grotere verlangens heb ik momenteel niet op mijn lijstje staan.

Toelichting bij de brief van 12 juli 1942

Deze brief is uit Zutphen naar Eduard en Anna gestuurd. Hij geeft weer hoe er pogingen gedaan worden om niet op transport te hoeven en hoe dankbaar Eduard (Ysak) is voor de gastvrijheid van Anna.

Anton is Anton du Sart, een oude schoolvriend bij wie Herman en zijn vrouw lange tijd 's nachts sliepen uit veiligheidsoverwegingen. Met chaloetsiem worden de Palestina-pioniers bedoeld. Siesel is één van hen. Hij heeft - tot grote verontwaardiging van Herman - een brief van de Palestina-pioniers ontvangen met instructies om min of meer mee te werken voor het geval hij, Siesel, naar een werkkamp wordt gestuurd. Met ouders worden Anna's ouders bedoeld. Teus en Willem zijn respectievelijk de zus en zwager van Anna, die onder hetzelfde dak woonden.

12 juli '42

Zo, 't is al weer zondagavond. We zijn druk in de weer geweest om alles voor het kamp in orde te maken. Gelukkig hebben we nog niet gehoord wanneer we weg moeten, maar ik wil niet wachten tot het laatst. Je manchesterbroek weer bij Anton teruggehaald. Karel Philips zal morgen dikke rubberzolen voor mijn hoge schoenen geven en vrouw Philips gaf me een motorjekker van Leo. Alle zakelijke bezwaren, ook voor oom David, zijn afgekitst en herkeuring was "onmogelijk", zo heet het officieel. We doen echter nog moeite. De dokter in Amsterdam waar ik eergisteren (vrijdag) was, heeft direct om herkeuring gevraagd en het nodige erbij geschreven. In het uiterste geval verzoekt hij om vrijstelling totdat de behandeling voorbij is. In Mokum maakte ik van de gelegenheid gebruik Lini te bezoeken. Zij woont er al een week of drie, zoals ook wel uit bijgesloten brieven zal blijken. Ze zijn allemaal even nerveus over de toestand, vooral over die onzekerheid. Lini zag er goed uit. Haar ouders zijn door het heen en weer gesjouw wel ouder geworden. Na een uur ben ik weggegaan en heb de familie in Utrecht opgezocht, ofschoon de reisvergunning alleen was toegestaan voor Amsterdam. Bram is door een oude schoolvriend van huis weggelokt en al pratende door een kennis, een caféhouder, het café ingelokt. Aangezien hij geen ster droeg, hebben ze hem daar in de kraag gegrepen. Rechtstreeks in de val. De familie berust erin en is hoopvol gestemd. De zaak gaat door. Ik doe er niets meer mee, omdat we niet meer reizen kunnen. De laatste twee dozijn die ik heb, geef ik Anton mee. Juffrouw Visser mag ze voor f 6.- per dozijn (inkoop) hebben, maar jullie moeten doen alsof ze f 12.- kosten. Enfin, dat is jullie wel toevertrouwd. Bernard volgt nog een cursus van de Joodse Raad en heeft daarom vrijstelling van het kamp, maar binnenkort moeten alle cursisten er toch ook aan geloven. Iedereen heeft het hier over het kamp. Als je het zo hoort, gaat er een hele partij naar toe. In Groningen schijnt het er niet eerlijk aan toe te zijn gegaan. Wat er precies gebeurd is weet ik niet, maar er is een herkeuring gehouden en vorige week zijn er 850 naar Ommen vertrokken. Vanuit Amster-

dam worden er de hele week tussen twaalf en vier uur 's nachts Duitse gezinnen gedeporteerd. Ik sprak families die met kleine kinderen en patiënten weg moesten. Ze spreken van vierduizend. Via Westerbork naar Polen(?). De Hollanders zitten er ook al over in de rats dat ze daar uiteindelijk heen moeten. Alle chaloetsiem hebben ook zo'n schrijven à la Siesel gekregen. In de kleine gemeenten hoeven ze nog niet naar het kamp. Alleen zij die reeds in de werkverschaffing waren aangesteld, gaan er naar toe (Aussen). Een jongen van Altena, die bij jou in de klas zat, is volgens Louis Meijer opzichter. Goed volk. Hij is in een van de joodse arbeidskampen in de buurt van Raalte werkzaam. Verlof wordt er blijkbaar niet toegestaan. Als ik ook moet, ga ik er met de beste voornemens heen, hopende na een zekere werktijd weer naar huis te mogen. Of, wat niet te hopen is, met de familie naar het buitenland. Als je dan maar samen mag gaan, dan is het leed beter te dragen. Zou ik nu wejiwrech gaan, dan zouden we zeker van huis en familie gescheiden worden. Ik hoop er het beste van en heb nog geen moment gedacht: was ik maar bij jou gebleven. Zoals ik reeds geschreven heb, zou dat voor mij toch niet uit te houden zijn. Nu zijn we loulem weer gelukkig zes maanden bij elkaar, hebben aan alle szores samen dapper weerstand geboden en zijn sterk genoeg om weer een stootje te verdragen. Dit zal wel het laatste briefje zijn dat jullie van mij ontvangen en ik kan niets anders doen dan jullie een gezegend uiteinde wensen. Hopelijk zullen we elkaar spoedig weer in gezondheid ontmoeten, dan kunnen we persoonlijk alle lotgevallen navertellen. Hou je goed Ysak, maak je verdienstelijk bij juffrouw Visser en vergeet, evenmin als ik, nooit van je leven wat je haar aan dank verschuldigd bent. Laten we hopen dat we elkaar allemaal terugzien. Als ik vanuit het kamp naar huis mag schrijven, dan zal ik daar gretig gebruik van maken. Dat weet ik nu al. Hartelijk gegroet, jullie beiden. Hetzelfde voor de ouders, Willem en Teus. Een stevige handdruk voor allen.

Tien onderduikers in één huis

Vanaf 1995, vijftig jaar na het einde van de oorlog, draagt het pand Oudewand 94 een plaquette. Daarop staat een gedicht van Chris Schriks en een toelichting op de onderduik die er plaatsvond:

“Wie dood en cel riskeert / een duivels rijk trotseert / daar is rechtschapenheid / regeert rechtvaardigheid / daar kiemt de vrede.”

“In dit huis woonden zeven gezinsleden van de familie Van der Vegte. Zij verborgen hier van augustus 1942 tot aan de bevrijding in mei 1945 tien Joodse stadgenoten die behoorden tot de families Krukziener en Noach.”

De betreffende Krukzieners zijn Alex en Meijer en hun gezinnen. De gezinshoofden zijn de oudste en jongste zoon van Mozes Krukziener. Mozes komt in 1910 in Zutphen wonen en vestigt er Pettenfabriek Krukziener. Deze onderneming geldt als een van de grootste vooroorlogse werkgevers van de stad. Na het overlijden van Mozes in 1930 zijn Alex en Meijer, samen met de derde, middelste broer Sally verantwoordelijk voor de fabriek. Zij blijven dit tot de overname in de oorlog op gezag van de Duitsers door een ‘Verwalter’.

Alex Krukziener. Foto augustus 1931 i.v.m. paspoortaanvraag, ‘fabrikant’

Salomon (Sally) Krukziener 1923

Meijer Krukziener Foto september 1930 i.v.m. paspoortaanvraag, ‘koopman Europa’

In augustus 1942 verlaten Alex en Meijer met vrouw en kinderen hun Zutphense woonhuizen om onder te duiken bij de familie Van der Vegte. Het gezin van Alex (1889) bestaat verder uit Jet, met wie hij na de dood van zijn eerste echtgenote is gehuwd, en de kinderen uit zijn eerste huwelijk: Maurits

en dochter Frans. De laatsten zijn bij aanvang van de onderduik 19 en 18 jaar. Meijer (1897) is gehuwd met Elisabeth en zij duiken onder met hun zonen Michel, Leo en Bram, dan 19, 17 en 16 jaar.

Het gezin van de onderduikverleners bestaat uit de heer H.J. van der Vegte, zijn moeder, zijn vrouw en de kinderen Gerrie, Henk, Truus en Rinus. De jongste is geboren in 1929. Van der Vegte is drukker van beroep en heeft zijn bedrijf aan huis.

Als enige niet-Krukziener vindt ook Fiet Noach¹ bij hen een schuilplek. Fiet (Sophia, 1906-1965) werkte vanaf 1929 als onderwijzeres in gemeentedienst aan de lagere school in De Hoven, tot dit in november 1940 niet meer mocht. Een korte periode, van december 1941 tot en met augustus 1942, heeft ze inkomen voor haar tijdelijke aanstelling bij de 'Joodse School Alhier.' Het politiek actieve sociaal-democratische echtpaar Van der Vegte zou aan alle Joodse onderwijzers in Zutphen het aanbod tot onderduik hebben gedaan en alleen Noach zou daarop zijn ingegaan.

klas 2 David Evekingschool 1947 met Fiet Noach

De kinderen Van der Vegte zijn allen actief betrokken bij de veiligheid van en de zorg voor de onderduikers, zoals de voedselvoorziening.

Leo Krukziener, huidige naam Aryeh Hazon, brengt zijn levens- en familie-verhaal uit in boekvorm in 2010 onder de titel 'Lights and Shadows'.² Daarop is dit onderduikverhaal gebaseerd. Aryeh ziet het schrijven van zijn boek als eerbetoon aan de Van der Vegtes en het beantwoordt aan zijn wens dit over te brengen aan zijn nakomelingen. Een zoon Van der Vegte verwoordt de band tussen de onderduikers en onderduikverleners in 1990 bij de uitreiking van de Yad Vashem-onderscheiding aan zijn familie als volgt: "In de oorlog hadden wij onderduikers. Nu hebben wij vrienden."

Wat aan de onderduik vooraf gaat

Het contact tussen de gezinnen Krukziener en Van der Vegte wordt telefonisch gelegd in de tweede helft van 1940. Leo krijgt vanwege zijn gezondheid het doktersadvies om te sporten. Zijn ouders Meijer en Elisabeth denken daarbij aan zwemmen. Dit is door de anti-Joodse maatregelen alleen mogelijk in clubverband. Een vriend adviseert hun contact op te nemen met de heer Van der Vegte. De echtelieden Van der Vegte staan op grond van hun politieke overtuiging bekend om hun inzet voor de medemens. Mede door de betrok-

kenheid van de heer Van der Vegte bij de lokale politiek als raadslid is een gemeentezwembad opgericht. Zijn vrouw geeft daar als vrijwilliger les. Van der Vegte reageert direct op het telefoontje: hij en zijn vrouw komen diezelfde dag voor verdere bespreking van het probleem bij de familie Krukziener op bezoek. Gezien het toenemend aantal maatregelen tot isolering van de Joden is dit een veelzeggende stap. De uitkomst is dat Leo kan meedoen met een zwemgroep. Het valt de Van der Vegtes op wat de oorlogsomstandigheden doen met het echtpaar Krukziener. Ze zien de paniek en wanhoop in hun ogen en horen het trillen van de stem. Dit maakt dat ze er bij Meijer en Elisabeth op aandringen contact op te nemen als er iets is waarbij hulp geboden kan worden. Het zwemmen van Leo gaat uiteindelijk niet door: enkele dagen na het gesprek wordt ook sportbeoefening in clubverband voor Joden verboden. Wel is er contact gelegd dat levensreddend zal blijken te zijn.

'Tijdelijke onderduik'

Leo's oudere broer Michel krijgt eind 1941 als 18-jarige een oproep van de bezetter zich te melden voor een werkkamp. Ziekte of 'afwezig zijn' kan tijdelijk uitstel geven. Gebleken is dat als een oproepronde voldoende reacties oplevert degenen die verstek laten gaan in relatieve rust een volgende oproep kunnen afwachten: reden voor zijn ouders om de Van der Vegtes te vragen Michel enkele weken in huis te nemen. Zonder voorbehoud gaat het echtpaar Van der Vegte akkoord. Michel wordt geïnstrueerd zich niet voor de ramen te begeven. Voor een venster aan de achterzijde ziet de jongen geen gevaar. Hij wordt echter, naar later blijkt, door iemand gezien en herkend. Het contact tussen de families Meijer Krukziener en Van der Vegte intensiveert.

De gezinnen van Meijer en zijn broer Sally staan in 1942 door inzet van familie op de zogenaamde Weinreb-lijst. De hierop vermelde honderden Joden zijn in afwachting van een uitreisvisum naar het niet door Duitsland bezette deel van Frankrijk. Door de toename van anti-Joodse maatregelen en het bij herhaling opschorten van de datum van vertrek naar het vrije Frankrijk wordt het steeds onveiliger en dringender om iets te regelen. Een tijdelijke onderduik van Meijer en zijn gezin bij de familie Van der Vegte wordt voorbereid. Door Meijer aangelegde voorraden worden voorzichtig overgebracht naar Oudewand 94: voedsel, waaronder jam, maar ook sigaren.

Meijer spreekt uit veiligheidsoverwegingen zelfs niet met zijn broer Alex over de mogelijke onderduikplek. Toch krijgt deze het geheim te horen en wel via degene die Michel voor het achterraam heeft zien staan tijdens diens eerdere tijdelijke onderduik. Alex spreekt zijn broer daarop aan en informeert naar de mogelijkheid om de plek die Meijer geregeld heeft te kunnen gebruiken, want, zo stelt hij, Meijer en zijn gezin vertrekken binnenkort toch op grond van de Weinreb-lijst. Meijer is zo verbaasd dat Alex op de hoogte is, dat hij geen beslissing kan nemen en verwijst naar meneer Van der Vegte. Na uitleg stemt Van der Vegte in met deze ruil.

In augustus 1942 duikt het gezin van Alex onder. Kort daarvoor hadden Alex en zoon Maurits door de dreiging van razzia's de avonden en nachten al niet meer in hun huis Berkelsingel 13 doorgebracht, weet buurjongen Arie de Zeeuw (1931) van nummer 11. Vader en zoon sliepen aanvankelijk bij de familie De Zeeuw, net als meneer Cohen van nummer 9: met z'n drieën in een tweepersoonsbed, Maurits in het midden. Al snel werd een veiliger slaappleats gevonden voor de drie mannen in de nabijgelegen christelijke school, waar meneer De Zeeuw als hoofdonderwijzer werkte. Dit gebouw was met medewerking van de koster via de aangrenzende gereformeerde kerk te bereiken, zodat de openbare weg grotendeels vermeden kon worden.

Enkele dagen nadat Alex en zijn gezin ondergedoken zijn krijgt Meijers gezin de oproep zich te melden voor vertrek naar Westerbork. Min of meer tegelijk komt het hoopgevende bericht dat degenen die op de Weinreb-lijst staan binnen twee weken kunnen vertrekken. Op grond daarvan stemt de familie Van der Vegte ermee in dat ook het gezin Meijer Krukziener voor die korte periode ter overbrugging bij hen onderduikt. Snel daarna blijkt de Weinreb-lijst imaginair te zijn en daarmee geen enkele waarde te hebben. Het veronderstelde korte verblijf zal, net als dat van Alex en zijn gezin, jaren gaan duren.

Derde broer Sally, zijn vrouw en hun vier kinderen worden gearresteerd en belanden via Westerbork in vernietigingskamp Sobibor waar ze worden vermoord.

Twee jaar en acht maanden onderduik

De tien onderduikers verblijven overdag op de eerste verdieping van het gebouw, in de kamer aan de straatzijde die tot dat moment alleen door Van der Vegtes hoogbejaarde moeder (1861) wordt bewoond. Het vertrek is ongeveer 7,5 bij 6 meter groot. In het midden komen een tafel en tien stoelen. Praten en bewegen brengen risico's met zich mee, omdat de drukkerij van Van der Vegte aan de achterzijde van het woonhuis grenst en de werknemers niets mogen merken. Complicerend is dat de papiervoorraad op de papierzolder ligt, zodat medewerkers langs de kamer van 'opoe' moeten lopen.

Opoe heeft op haar eigen kamer een door een gordijn afgescheiden slaappleats. Dat is ook de plek waar de onderduikers zich eens per veertien dagen kunnen wassen; er is geen stromend water beschikbaar. De onderduikers slapen elders in het gebouw. De echtparen krijgen elk een slaapkamer van de kinderen Van der Vegte. De zonen Van der Vegte delen voortaan met de ondergedoken jongens een slaappleats op de zolder. Fiet Noach slaapt met een dochter Van der Vegte op een kamer.

De onderduikers proberen houvast te krijgen aan nieuwe gewoonten. De jongsten maken schoolwerk. Er wordt gelezen. De vrouwen verrichten voorbereidingen voor de maaltijden, zoals het schillen van aardappelen. Er wordt stil gezeten en voor zich uitgekeken. Na kantoortijd is er letterlijk meer bewegingsruimte. De drukkerij wordt dan ook gebruikt door het verzet voor

het drukken van clandestien materiaal. Als tijdverdrijf wordt door de jongeren soms gedrukt naar eigen ontwerp. De onderduikers controleren en sorteren voorraden, bijvoorbeeld welke groenten het eerst gebruikt moeten worden. Er wordt hout gekleefd. De trap wordt gebruikt om extra beweging te krijgen. Vooral op de zondag trekt het gezin Van der Vegte tijd uit voor gesprek en kaartspel op de kamer van opoe, die daaraan ook meedoet.

Het dagelijkse ritme wordt bij herhaling verstoord. Ter voorbereiding op en afwending van gevaar zijn er afspraken gemaakt, bijvoorbeeld over wat te doen bij onverwacht bezoek. Dat is zeker nodig als er mensen langskomen voor de oude mevrouw Van der Vegte, die gewend is op haar eigen kamer te ontvangen omdat zij moeilijk ter been is. Onder de trap op de verdieping is een kleine ruimte afgeschot waar de tien mensen zich binnen enkele minuten kunnen verbergen. Het verblijf is weinig comfortabel: van sommigen rust het hoofd op de buik van iemand anders.

De spanning loopt op door de inkwartiering van een Duitse soldaat, voorafgegaan door een inspectieronde door Duitsers. Met moeite wordt de beoordeling van de kamer van opoe op geschiktheid voorkomen.

Als door de ontploffing van de munitietrein in september 1944 reparatie van het dak noodzakelijk is, gaan overdag de gordijnen op de eerste verdieping dicht: "Opoe is ziek en heeft haar rust nodig." Ook op andere momenten wordt dit voorwendsel aangevoerd ter bescherming van de onderduikers.

Een speciale gebeurtenis voor de Joodse onderduikers wordt het kerstmaal. Het is de gewoonte bij het echtpaar Van der Vegte dat familie van buiten de stad met kerst in Zutphen bijeenkomt. Zonder goede verklaring is afzeggen verdacht. De bijeenkomsten van kerst 1942 en 1943 gaan dan ook door. De onderduikers verblijven tijdelijk op zolder en de kamer van opoe wordt in oude staat hersteld. De heer en mevrouw Van der Vegte zorgen ervoor dat de familieleden na de kerstmaaltijd onder zijn leiding gaan wandelen. De vrouw des huizes voorkomt dat de gasten gaan helpen bij het opruimen en de afwas. De zoons wandelen mee om eventuele voortijdige afhakers te kunnen opvangen. De achterliggende bedoeling van de min of meer verplichte wandeling is dat mevrouw Van der Vegte in de gelegenheid is de onderduikers ook een feestmaal te bereiden dat niet onderdoet voor het door de familieleden genuttigde maal. Alleen is de konijnenbout voor de Joodse onderduikers vervangen door kip. Het wordt zeer gewaardeerd, vooral na het noodgedwongen stilzitten op de koude zolder. Mevrouw Van der Vegte motiveert haar actie met de woorden: "In ons huis maken we geen onderscheid tussen gasten." Kerst 1944 lost het probleem van het familiebezoek zich op door de omstandigheden: vervoer is nauwelijks meer mogelijk en etenswaar en energiebronnen zijn beperkt beschikbaar, waardoor de bijeenkomst en het feestmaal niet doorgaan.

Dag in dag uit bij elkaar

De verstandhouding tussen de onderduikers is bij tijd en wijle gespannen, vooral tussen de broers onderling en tussen de schoonzussen. De gezondheid van Elisabeth zorgt ervoor dat zij minder taken verricht en beperkt deelneemt aan conversaties.

Aryeh beschrijft voorvallen die duidelijk maken dat het samenleven van zoveel mensen op een kleine oppervlakte onder deze bijzondere omstandigheden veel vraagt van jong en oud. Een enkel woord kan leiden tot onderlinge irritaties. Schijnbaar onschuldige incidenten worden op de spits gedreven. Gelukkig kan opoe vaak door een blik over de rand van haar bril woordenwisselingen beëindigen.

Een voorbeeld van een onverwachte verstoring is de ‘jamoorlog’. De door Meijer gehamsterde en naar het onderduikadres gebrachte voorraad jam is groot, “misschien wel honderd potten.” Tussen de broers ontstaat tijdens een ontbijt ruzie over de hoeveelheid die Alex op zijn brood smeert. Alex vindt dat de omstandigheden maken dat Meijer niet meer de baas is over de jam. Bij ieder volgend ontbijt biedt de ene broer stilzwijgend op tegen de andere door een nog dikkere jamlaag op het brood te smeren. De andere gezinsleden kijken ontdaan en hulpeloos toe. Mevrouw Van der Vegte is verbijsterd als de voorraad op blijkt te zijn. Het leidt er toe dat zij regels instelt voor de dagelijkse distributie van de voorraden. Aryeh memoreert ook de eindeloze zich herhalende gesprekken tussen de broers over de voorraden rookwaar, die hij bestempelt als ‘hele symposia’.

Overlijden van Elisabeth

Voor de oorlog is de gezondheid van Elisabeth al kwetsbaar. Ze heeft onder andere suikerziekte. Bovendien heeft zij zich, afkomstig uit de betere kringen van Den Haag, nooit helemaal thuis gevoeld in het provinciale Zutphen. Haar gezondheid gaat achteruit, waarbij de stress en het gemis van haar familie waarschijnlijk een rol spelen. Op 28 april 1943 overlijdt ze. Naast de impact die dit op allen heeft, is er het praktische probleem wat te doen met het stof-felijk overschot. Er is geen tuin waarin het lichaam begraven kan worden. De verschillende familieleden Van der Vegte worden ingezet. In zittende houding achter op de fiets brengen de heer en mevrouw Van der Vegte ‘s avonds het lichaam van Elisabeth, met haar persoonsbewijs in een jaszak, naar het dichtstbijzijnde water, de Berkel. Bij de verschillende straathoeken staan gezinsleden om te waarschuwen als er onraad is. Mevrouw Van der Vegte legt Elisabeth in het water. Als Elisabeth de volgende ochtend gevonden wordt, is de conclusie dat “een Joodse vrouw zelfmoord heeft gepleegd.” Door toedoen van de nog weinige in Zutphen aanwezige Joden, voornamelijk de gemengd gehuwden en ‘half-Joden’, wordt zij begraven op de Joodse begraafplaats. De achterblijvers verkeren in een moeilijke, deprimerende atmosfeer. Er wordt gezocht naar troostende woorden, maar elkaar helpen lukt niet.

Enkele dagen later klinkt midden in de nacht de deurbel. De onderduikers verdwijnen in hun schuilplaats. Meneer Van der Vegte wordt gearresteerd. Door geen gebruik te maken van de mogelijkheid om ongezien te verdwijnen via een andere uitgang, voorkomt hij dat het huis doorzocht wordt. De vraag dringt zich op of er een relatie is tussen de gevangenneming van Van der Vegte en de vondst van Elisabeths lichaam. Naar later blijkt, is hij met andere prominenten opgepakt als vergelding voor de moord op Duitsers in de regio door de ondergrondse. Hij komt na een verblijf van enkele weken in kamp Vught ziek en uitgeput terug.

Familie Van der Vegte in 1946 ter gelegenheid van Opoe's 85ste verjaardag

Bevrijding

Op 8 april 1945 wordt Zutphen bevrijd. De geallieerden rijden door de straten, maar de onderduikers aarzelen: hoe is het met hun veiligheid en wat zijn de gevaren, wat te doen? Doordat dokter Van Lier, die door de ziekte van Elisabeth op de hoogte is van de onderduikers, luidkeels en in aanwezigheid van vele anderen de familie Van der Vegte op straat feliciteert met hun succes en daarbij spreekt over de Joden en hun redding, is er bij de onderduikers een eind aan de twijfel. Ook zij gaan de straat op.

Den Heledegestreepen Heer
Burgemeester van de Gemeente Zutphen

Edeleachtbare Heer,

Bij deze verzoek ik Uw aandacht voor het volgende:
Op 11 e November 1929 heeft de Raad der Gemeente Zutphen
mij benoemd tot Onderwijzeres der Gemeente Zutphen en
op de 10/11 daaraanvolgende ben ik in functie getreden
aan de School in de Hoven. Deze functie heb ik
bekleed tot 29 e November 1940, toen ik, te gevolge
van maatregelen door de Duitse bezetters de Bee-
heid (tegen zogenoemde niet-Ariërs genomen), ont-
slag heb gekregen. Naar mijn stellige meening
is dit ontslag onwettig en moet ik mij dus nog
steeds beschouwen te zijn in dienst der Gemeente
Zutphen. Op 8 April 1945 verviel voor mij de nood-
zakelijkheid me schuil te houden en thans
wend ik mij tot U met het verzoek, mij de act-
werkelyk in die functie te herstellen.

Ik verzoek Uid met enige aandacht in verband
met de zeer moeilijke financiële positie, waarin ik
verkeer.

Sinds mijn onrechtvaardig ontslag op 29 e November
1940 heb ik 12 maanden 60 % van het mij toekomende
salaris ontvangen en daarna heb ik tot 1 September
1942 weer mijn salaris genoten als tydelijk Onderwijzeres

Fiet Noach richt zich op 4 mei 1945 tot de burgemeester om tot rechtsherstel te komen vanwege haar 'onrechtvaardige ontslag' in 1940 door de "rijkscommissaris voor het bezette Nederlandse gebied, omdat zij van joodse bloede was." Een voorstel voor financiële afhandeling komt er pas in oktober 1947, maar ze kon in 1945 al aan het werk op school F, de latere David Evekink-school. Officieel is ze per 16 april, de dag van de bevrijding van De Hoven, benoemd op die plek. Op 19 september 1945 schrijft Fiet dat ze met genoegen

aan de ingenaamde Joodse School Alhier. Van die datum af,
dus sinds ongeveer 2 jaar en 8 maanden heb ik niets meer ont-
vangen, terwijl ik vanzelfsprekend de kosten van mijn
levensonderhoud bij degenen, bij wie ik was ondergedoken
wilde betalen. Ik ben niet in staat geweest dit tot
het einde vol te houden, zodat ik thans niet alleen
geen inkomsten heb, maar bovendien nog schulden
heb af te betalen.

Ik verzoek U daarom tot een zo-
danige regeling te komen, dat deze moeilijkheden
een einde nemen.

Gaarne ben ik bereid dit mon-
deling nader toe te lichten

Met verschuldigde Hoogachting
Uw dienstwillige
J. Koach

adres: Mij. S. Koach
Haadmarkt 99
Alhier.

vernomen heeft dat de gemeente haar volledig rechtsherstel wil verlenen.
“Daar Zutphen tot de zeer getroffen gemeenten behoort, stel ik van het
bedrag, dat ik nog gerestitueerd krijg, de restitutie van 16 April - 1 Mei ter
beschikking van een fonds ten bate van deze gemeente.”

‘Andere’ onderduikverhalen

Naast de verhalen van de mensen die reageerden op onze oproep, zijn er enkele onderduiksituaties en achtergronden bekend uit andere bronnen. Deze volgen hierna, samen met een aantal vermeldingen die zo summier zijn dat een echt verhaal niet geschreven kon worden. Een enkele maal is een aanvulling uit een ‘andere bron’ bij een door ons opgetekend verhaal toegevoegd. We realiseren ons dat ook met deze aanvullingen er nog veel verhalen niet verteld zullen zijn.

Georganiseerd verzet en onderduik ¹

De ‘bekende Zutphenaar’ A. Meerstadt nam het initiatief om “iets te ondernemen tegen de ‘Jodenmaatregelen’.” Daarbij werd onder anderen de heer G. Rietberg betrokken. Hij was familie van mevrouw Kuipers-Rietberg uit Winterswijk, die onder haar schuilnaam ‘tante Riek’ na de oorlog bekend zou worden als verzetsheld. Zij spoorde haar Zutphense familielid eerder al aan zich in te zetten voor onderduikers. Het resulteerde in hulp “niet in de laatste plaats aan Joden” door een afdeling van de ‘Landelijke Organisatie voor hulp aan onderduikers (LO)’, onder leiding van Rietberg. Tot de taken behoorde ook het verzorgen van bonkaarten en vervalste persoonsbewijzen. Contact werd onderhouden met onderduikverleners, onder andere met “de heer L.J. (Hans) Peters, die Joden en andere onderduikers een schuilplaats in zijn woning bood.” Genoemd wordt dat een Joodse familie “die tevergeefs naar een adres had gezocht, buiten schot wist te blijven door zich op te sluiten in de eigen schuur.”

De Beer en Koppel

Gerardus Hartoch (1877) is in maart 1945 gefusilleerd aan de IJsselkade. Mijnheer Heuvel (1918), zijn buurman op Laarstraat 25, herinnert zich zijn arrestatie. “Ik was bloemist. Voor de kerst in 1944 was ik kerstbakjes aan het maken van conservenblikken: zwart verven en glittertjes er op. Opeens zag ik voor de deur gedoe. Er kwamen twee Duitsers binnen en die zeiden: ‘Sie haben Joden verstopt’. Ik ontkende dat. Maar bij de burens kwamen ook Duitsers binnen. Ik nam de twee Duitsers mee naar achteren. Achter het huis zag ik dat twee jongens van Koppel uit de dakkapel wilden ontsnappen. Ze stonden met de voet in de goot. Een agent hield ze onder schot en zei: ‘Sta of ik schiet!’ ” “Ik zag hoe De Beer uit de Barlheze, die er ondergedoken zat, ontsnapte langs een greppel. Hij is in het ziekenhuis opgevangen. Hij zat ondergedoken bij Hartoch, samen met die jongens van Koppel. Die waren zo’n jaar of 25. Voornamen weet ik niet.”

“Ze hebben Hartoch niet direct meegenomen, maar in januari hebben ze hem toch opgehaald. Hij is toen in het huis van bewaring op de Martinetsingel geplaatst en een week voor de bevrijding samen met die tien anderen doodge-

schoten op de IJsselkade. Er is een straat naar hem genoemd. Er zijn nog meer straten naar die mensen vernoemd die toen zijn doodgeschoten.”

Onduidelijk is welke De Beer mijnheer Heuvel bedoelt. Hij heeft het over de marktkoopman Benny, maar die leeftijd klopt niet. Wellicht bedoelt hij Isaac, de zoon van Benny.

De twee jongens Koppel zijn meegenomen. Volgens het verhaal van mijnheer Heuvel waren ze zonen van de eigenaar van zeepfabriek J.Koppel en Zonen, uit Laarstraat 77. Verdere gegevens zijn niet bekend. Er woonden echter veel Koppels in Zutphen.

Familie De Beer ²

De ouders hadden een stoffenzaak in de Korte Beukerstraat. In het geboortjaar van de zoon, 1927, verhuisde het gezin naar Maastricht. In 1940 keerde het terug naar Zutphen, maar voor korte duur door de noodzaak om onder te duiken. Er werden plekken gevonden, in Maastricht en voor de ouders in België. In 1945 vestigde het gezin zich opnieuw in Zutphen.

Joseph Dormits

Piet van Dongeren (zie *Boven de Rotterdamse bank*) vertelt dat Joseph Dormits, die slager was aan de Barlheze, ondergedoken zat op een bovenkamer bij Van Dongerens overburen, Houtmarkt 63. Hier woonde de katholieke familie Van Beek, die er ook werkte: café-restaurant Negro. In 1944 - 1945 was het restaurant gevorderd voor Duits spoorwegpersoneel. De vader van Piet zag met grote verbazing direct na de bevrijding Dormits er te voorschijn komen.

Heer en mevrouw Elzas ³

De heer Elzas was handelaar in leer. In de adresboeken van de gemeente rond 1940 worden verschillende Elzassen genoemd, onder wie één ‘koopman in leer’, maar dat blijkt niet de koopman in leer te zijn waarover het hier gaat. Dat is Isidore, geboren 1890. Samen met zijn vrouw zat Elzas van najaar 1942 tot de bevrijding ondergedoken bij het echtpaar Mooij - van Zeben aan de Melatensteeg 49. Mooij was onderwijzer aan een school voor lager onderwijs aan de Leeuweriklaan, waar zijn vrouw eerder ook les gaf.

In een slaapkamer was een schuilplaats voor het echtpaar Elzas gemaakt door in een muurkast een dubbele achterwand te maken. In de loop van de oorlog kwamen meer mensen inwonen: het gezin Garssen, bestaande uit vader, moeder en drie kinderen, dat door de Wehrmacht uit huis was gezet. Later volgde de moeder van de heer Garssen, doordat haar huis in Warnsveld zwaar beschadigd raakte door een neergestorte V1. Oberleutnant Klaus werd ingekwartierd en betrok de kamer naast de heer en mevrouw Elzas, die inmiddels ‘Evers’ genoemd werden.

De heer Elzas beschreef van dag tot dag de bevrijding van Zutphen in een getypt 'Dagboek der oorlogshandelingen in en om Zutphen, van 31 Maart tot 8 April 1945'. Die laatste dagen verblijft men veel in de kelder. Huizen van burens zijn flink beschadigd door het oorlogsgeweld. Op 8 april schrijft hij dat de nacht naar verhouding vrij rustig startte. "Daarna begon het kanon- en mortiergebulder weer wat aan te zwellen, waarbij het voortdurende gieren en ontploffen der over de stad vliegende granaten niet bepaald een aangenaam gevoel veroorzaakte, ofschoon we er allen al een beetje aan gewend waren en er van angst feitelijk geen sprake was. (...) Kwart over 6: Garssen gaat even naar boven om de W.C. met een bezoek te vereren. Daar hij mensen op straat hoort lopen, vergeet hij de boodschap en gaat even kijken. In een oogwenk is hij weer beneden met de mededeling: 'de Tommies zijn er, ze lopen al op de Coehoornsingel.'

We vlogen allen het bed uit, waar we gekleed in lagen en renden naar boven. Inderdaad was het grote moment aangebroken. We zagen de Canadezen in ganzenmars marcheren. Een groep zwenkte na enige tijd de Berkelsingel af, sluipend langs de huizen, met het geweer tot schieten gereed. Alle mensen uit de buurt waren op straat. Door de emotie had niemand er erg in dat bij de familie Mooij Joden stonden, maar al gauw kwamen buurman Postma en Westerveld ons gelukwensen met de bevrijding. Toen we ze vertelden dat we 2 jaar en 8 maanden naast hen gewoond hadden, keken ze natuurlijk gek op."

Jozef en Mary Frank ⁴

Jozef Frank trok het hele land door als vertegenwoordiger in horecabehoeften. Hij liet een aantal mensen weten op zoek te zijn naar een onderduikadres voor hem en zijn vrouw Mary, met wie hij sinds kort getrouwd was. Beiden waren afkomstig uit Rotterdam. Via een van zijn klanten, hoteleigenaar Jan Schuurbies in Zutphen, kwam hij in contact met Willem en Annie Huisman in Zutphen. In mei 1942 begon de onderduik van Jozef en Mary bij de familie Huisman, die verder bestond uit de dochters Annie van vijftien jaar en Beppie van twaalf.

Lange tijd waren de Franks in staat een financiële bijdrage te leveren, maar ook nadat hun geld op was kregen ze dezelfde gastvrije behandeling. Ze verbleven 32 maanden bij het gezin. De dochters hielden de hele periode bij anderen hun mond over de onderduikers.

In mei 1943 werd Willem, opzichter in een metaalwarenfabriek, gearresteerd op beschuldiging van opruiing van fabrieksarbeiders tot staking. Hij vroeg zijn vrouw met klem de Franks te blijven verbergen en verzorgen. Toen hij na zes weken kamp Vught weer thuiskwam, zag hij tot zijn vreugde ook Jozef en Mary terug.

Kort voor de bevrijding moesten alle bewoners, inclusief de onderduikers, door oorlogshandelingen het huis verlaten en gingen allen naar de schuilkelder van een familielid.

Na de oorlog zijn Jozef en Mary naar Australië geëmigreerd. Per brief is nauw contact gebleven met de familie Huisman. Op 25 december 1995 werden het echtpaar Huisman- Ilbrink en hun dochters Annie Steemers- Huisman en Bep- pie Hage-Huisman erkend door Yad Vashem als Rechtvaardigen onder de Volkeren.

Bram en Betje van Gelder en hun (schoon-)moeder

Harry Nijhuis (1941) schrijft 65 jaar na de bevrijding over zijn grootouders Nijkamp die in de oorlog op het adres Spiegelstraat 15 woonden.⁵ Dit pand maakt tegenwoordig deel uit van het Regionaal Archief Zutphen. Er bestaat een in hun huiskamer gemaakte foto, waarop leden van het verzet, familie én de onderduikers Bram en Betje van Gelder staan. Voor de jonge Harry waren zij altijd ‘ome Bram en tante Truus.’ Na de oorlog hadden ze een stoffenhandel in de Laarstraat. Op de foto staat Bram “strijdvaardig met een Tommy gun in de hand.” Het geheel suggereert een authentiek beeld, maar de opname is kort na de oorlog in scène gezet. De moeder van het echtpaar had op dit adres eveneens haar schuilplaats. Nijhuis heeft samen met zijn ouders, familie en de onderduikers ter bescherming in de kelder van het grootouderlijk huis gezeten.

De onderduikers hebben de oorlog overleefd, ondanks een inval². “Dat is op het nippertje allemaal goed gegaan. Er woonde in de straat iemand, die lid was van de WA en toen er een keer huiszoeking was, was hij er ook bij. Hij wist dat er mensen ondergedoken zaten, maar hij zei tegen de Duitsers dat ze niet verder hoefden te kijken, omdat hier niemand zat. (...) Ze hebben nog het bombardement meegemaakt, maar konden niet weg. Ze zaten als ratten in de val.” “Later moesten ze weg omdat het dochttertje per ongeluk gesproken had over tante Truus.”²

Carel van Gelder en dochter Carla

Het huis aan de Korte Hofstraat waar in de oorlog de familie Gies komt wonen (zie *De kippensoep van tante Eva*), was tot het begin van de oorlog bewoond door Carel van Gelder, een Joods raadslid van de gemeente Zutphen. Door de anti-Joodse maatregelen moest hij deze functie neerleggen per 1 januari 1941. Zijn dochter Carla zou in Almen ondergedoken zijn in hotel Ovink, het latere ‘de Hoofdige Boer.’ Volgens Meijer Groen heeft Van Gelder zelf (ook?) in Almen ondergedoken gezeten.

W.H.Heitling⁶ schrijft dat na de bevrijding in Almen “een Joodse familie te voorschijn kwam uit een schuurtje bij hotel Ovink. De mensen hadden bijna bij de Duitsers op schoot gezeten, want die hadden het hotel gevorderd.”

Aron en Sara Krukziener – Vromen

Het echtpaar zat ondergedoken bij de familie Beumer, IJsselkade 12, hoek Marspoortstraat, boven het bankgebouw waar de heer Beumer werkte.⁷ Aron

had een Pettenfabriek aan de Raadhuissteeg en woonde met zijn gezin aan de Kuiperstraat 43. Een register meldt vertrek ‘met onbekende woonplaats’, december 1942. Bij het bombardement in oktober 1944 werd met onwetend bankpersoneel veiligheid gezocht in de bankkluis. Een nieuwe onderduikplek was daarna noodzakelijk. Deze werd gevonden in Harfsen. Daar werden ze ontdekt en zijn ze vervolgens naar Westerbork afgevoerd waar ze het einde van de oorlog meemaakten.² Hun twee dochters, geboren in 1927 en 1933, overleefden de oorlog niet. In 1931 had het echtpaar al een tweeling verloren, kort na de geboorte.

Aron Krukziener 1930

Sara Krukziener-Vromen 1930

Emanuel en Marianna Krukziener en hun zonen Nico en Bram ⁴

Deze familie Krukziener is dezelfde als genoemd door Sera Heimans (zie *Wie 'A' zegt moet ook 'B' zeggen*): Emanuel en Marianna hadden als roepnaam Max en Nanny. Emanuel is de broer van de hiervoor genoemde Aron.

Van 2 oktober 1942 tot september 1944 verbleef deze familie Krukziener in het huis van Jacobus en Sipkje de Swart aan de Hobbemakade 43 in Zutphen. Al die tijd heeft het echtpaar De Swart vrienden en familie tactvol op afstand gehouden. De echtelieden gingen zelfs zo ver dat ze hun 25-jarig huwelijksfeest in Friesland vierden om bezoek aan huis te voorkomen. Onder de keukenvloer werd een schuilplaats gemaakt voor een huiszoeking. Als dat voorkwam, “posteerde Sipkje zich (...) bij de deur met een met lood gevulde schrijfmachinerol, klaar om kwaadwillige indringers een klap op het hoofd te geven.” De Swart was treinmachinist en betrokken bij het verzet. Deelname

aan de nationale spoorwegstaking in september 1944 noodzaakte hem zelf onder te duiken. Omdat huiszoeking verwacht kon worden, verzocht hij de Krukzieners naar een ander adres te gaan, zodat hij de schuilruimte onder de keukenvloer zelf zou kunnen gebruiken.

Frederik Bouman, leider van de Zutphense ondergrondse verzetsgroep, vond een nieuw adres voor hen. Eerder zorgde hij al voor rantsoenkaarten en andere materiële benodigdheden, die hij verkreeg door diefstal bij overheidskantoren. Frederik verhuisde de Krukzieners in gezelschap van gewapende verzetsleden per fiets naar de boerderij van de familie Roelof en Mina Voskamp in Friesland. Dit huis was een centrum van verzetsactiviteiten. Roelof en Mina hadden vier kinderen, onder wie de zeventienjarige tweeling Evert en Diene. Allen hielpen bij het verbergen van Joden en ook bij het zoeken naar en verzorgen van neergehaalde Britse piloten. Evert werkte ook als koerier.

De Duitsers kregen een vermoeden van verzetsactiviteiten in het dorp, met als gevolg dat zij niet ver van de boerderij een radio-ontvanger installeerden. De kinderen van Voskamp groeven daarop in een nabijgelegen veld een schuilplaats, die laag was zodat op handen en voeten gekropen moest worden. 's Avonds brachten de Voskamps eten. De situatie werd nog ondraaglijker toen het grondwater ging stijgen. Daarom volgde een nieuwe verhuizing voor de Krukzieners, deze keer naar een vriend van de familie Voskamp, Frederik Kabbes. Het echtpaar Voskamp, dat van plan was de Krukzieners tot het eind van de oorlog te beschermen, nam met tranen in de ogen afscheid.

Kabbes was boer in Harfsen. Zijn vrouw had ingestemd met het verbergen van niet-Joodse vluchtelingen, maar Frederik wilde juist de Joden helpen. Nadat hij stelde dat zij anders zelf kon vertrekken, stemde ze alsnog in met de onderduik van de Joodse familie. Ze deed hun was en kookte voor hen. Aanvankelijk verscholen de Krukzieners zich in hooibergen, daarna in een ondergrondse schuilplaats en vervolgens in een houten kippenhok. Op koude avonden nodigde Frederik hen uit zich binnen te komen opwarmen. Bij de bevrijding heeft een Canadese officier, aangedaan door het Joodse gezin en de armoedige schuilplaats, een foto gemaakt van hen samen met de onderduikverleners.

Een door de familie Krukziener aangeboden compensatie sloeg Frederik af met de woorden: "Daar moet je niet voor betalen. Het is je leven." Frederik Bouman wordt door verschillende getuigen gezien als de man die in zijn eentje verantwoordelijk was voor de redding van de familie door het vinden van de schuiladressen, het leveren van de voedselbonnen en het organiseren van ontsnappingsroutes.

Op 30 juni 1983 werden de echtparen Bouman - Offereins, De Swart - Koopmans en Voskamp - Hietkamp en Frederik Kabbes door Yad Vashem erkend als Rechtvaardigen onder de Volkeren.

Metta Lande⁸

Metta Lande (1924) groeide op in Wenen. Na de deportatie van haar vader in 1938 naar Dachau regelde haar moeder haar vertrek naar het buitenland. Ze kwam met een kindertransport in Nederland. Haar broer ging naar Palestina. Metta werd in een Palestina-pionierskamp in Loosdrecht geschoold in landbouwactiviteiten. Door de toenemende dreiging dook ze in augustus 1942 onder. Via de zogenaamde Westerweelgroep kwam ze in Zutphen bij Griet en Hendrik Wentink aan de Rijkshage 6b. Dit protestantse echtpaar was de leeftijd van zeventig gepasseerd, maar volgens het adresboek van Zutphen was Hendrik nog werkzaam als ‘agent eener wasscherij.’ Ze hadden hun kinderen verloren aan verschillende ziekten.

Metta moest altijd binnenblijven. Bij onaangekondigd bezoek verstopte ze zich in de wasruimte. Na een verblijf van negen maanden werd de situatie in mei 1943 onveilig doordat in de buurt rond ging dat de Wentinks een Jood verstopten. Griet bracht Metta midden in de nacht weg. Het nieuwe onderduikadres was bij een boerengezin met twee jonge kinderen in Loosdrecht. Voor de kinderen was ze ‘tante Metta’. Ze kreeg een plek op de zolder. Er werd beneden gezamenlijk gegeten met het gezin. Eén keer kwam op dat moment onverwacht bezoek waarop ze zich verstopte onder de eetkamertafel, waarop de vierjarige dochter vragen begon te stellen. Daardoor werd een nieuwe verhuizing noodzakelijk. Ze kwam terecht in Hilversum, waar ze tot januari 1944 bleef en vandaar door de Westerweelgroep via Parijs naar Palestina is gesmokkeld. Haar verloofde was Max Windmüller, die in Drancy werd vermoord. Metta Lande, latere naam Shulamit Roethler, vestigde zich in Israël.

Op 27 oktober 2008 werden Hendrik en Griet Wentink-Vos postuum erkend als Rechtvaardigen onder de Volkeren. Bij de gezamenlijke uitreiking met andere Rechtvaardigen was er door het ontbreken van nabestaanden niemand aanwezig om de onderscheiding voor hen in ontvangst te nemen.

Sjef Witjas²

Witjas, toneelspeler en zanger, vluchtte in 1941 met zijn niet-Joodse vrouw en twee dochters van Amsterdam naar Zutphen. In zijn bovenwoning Barlheze 42a zat hij overdag ondergedoken in een door doorlopend behang gecamoufleerde kast, waar hij in moest klimmen. ‘s Avonds was hij ‘gewoon’ bij zijn gezin. Een bombardement dwong hem naar een schuilkelder te gaan. Bij het verlaten daarvan zagen NSB’ers hem, maar ze lieten hem vertrekken. Het gezin kwam bij de familie Groot Haar in Almen. Duitsers die op onvoldoende verduistering controleerden zagen Witjas; hij heeft zich kunnen vrijkopen en overleefde de oorlog. In het adresboek van Zutphen 1942 staat als zijn beroep vermeld ‘fabrikant in voedingsmiddelen.’

Verklarende woordenlijst

Arbeitseinsatz	Tewerkstelling in Duitsland van mannen uit de bezette gebieden
Ariërverklaring	Niet-Jood-verklaring die in bepaalde functies geëist werd
Atlantikwall	Kustverdedigingslinie, die nazi-Duitsland in de bezette gebieden heeft aangelegd ter voorkoming van een geallieerde invasie.
Auschwitz	Verzameling concentratie- en vernietigingskampen in Polen
Ausweis	Vergunning om op bepaalde plaats of gedurende bepaalde tijd aanwezig te zijn; of bewijs van vrijstelling (zoals voor Arbeitseinsatz of dienst aan het front).
Bergen-Belsen	Krijgsgevangenen- en concentratiekamp in Duitsland
Besnijden	Verwijderen van voorhuid penis; in de joodse wet uit te voeren bij jongetjes van acht dagen
CCCD of CCD	Centrale Crisis Controle Dienst opgericht door de Duitsers in Nederland om zwarte (=illegale) handel te bestrijden
Challe	Gevlochten brood, bestrooid met maan- of sesamzaad, wordt op sjabbat gegeten
Chaloetsiem	Zie Palestina Pioniers
Chanoeka	Feest ter ere van het wonder waarbij de menora in de Tempel van Jeruzalem acht dagen brandde op de olie voor één dag
Choepa	Joodse huwelijksceremonie en naam voor baldakijn waaronder het huwelijk plaatsvindt
Chosen	Bruidegom, echtgenoot
Concentratiekamp	Kamp waar mensen onder dwang werden ondergebracht. Het woord wordt ook gebruikt voor vernietigingskampen, zoals Sobibor en Auschwitz

Davenen	Bidden
Davidster	Zespuntige ster. In 15 ^{de} eeuw begon de Davidster als Joods teken te gelden
Distributiestamkaart	Op naam gestelde kaart, gaf recht op bonnen, nodig om bepaalde producten te kopen
Dolle Dinsdag	Dinsdag 5 september 1944. Op die dag speelden zich in heel Nederland emotionele taferelen af naar aanleiding van geruchten dat het land elk moment bevrijd kon worden
Drie van Breda	Drie (eerder vier en later twee) Duitse oorlogsmisdadigers die een levenslange gevangenisstraf uitzaten in de koepelgevangenis van Breda
Erev-Simchat Thora	Avond waarop de feestdag Simchat Thora begint; in het Jodendom begint een dag bij zonsondergang. Zie verder Simchat Thora
Gestapo	Afkorting van Geheime Staatspolizei. Politieke politie in nazi-Duitsland
Hagana	Paramilitaire organisatie in Palestina, voorloper van het Israëliësch leger
HBS	Hogere Burgerschool, vorm van voortgezet onderwijs
Hollandse Schouwburg	Theater dat in Amsterdam werd gebruikt als verzamel- en deportatieplaats van waaruit Joden op transport werden gesteld naar Westerbork en vandaar naar concentratiekampen
Jeudjen	Joodje
Jodenster	Vanaf mei 1942 moesten Joden boven de leeftijd van zes jaar een Jodenster dragen. Dit kenteken bestond uit een zwart getekende Davidster op gele stof ter grootte van een handpalm met in zwarte letters 'Jood'
Jom Kipoer	Belangrijkste en heiligste dag in het Jodendom. Het was de enige dag in het jaar dat de hogepriester de heiligste plaats in de Tempel te Jeruzalem betrad om te pleiten voor Gods volk. Dag van inkeer en vasten.

Joodse Raad	Op initiatief van de Duitse bezetter in februari 1941 in het leven geroepen Joodse organisatie met lokale afdelingen, die ingezet werd om de Joodse gemeenschap te besturen. Via deze raad gaf de bezetter bevelen aan de Joodse gemeenschap en haar leiders.
Kamp Vught	Enige SS-concentratiekamp buiten Duitsland en de door Duitsland geannexeerde gebieden. Heeft ruim twee jaar als concentratiekamp gefunctioneerd.
Kamp Westerbork	Doorgangskamp, vanwaar 107.000 in Nederland wonende Joden, 245 Sinti en Roma en enkele tientallen verzetsmensen werden gedeporteerd naar concentratie- en vernietigingskampen.
Kibboets	Collectieve landbouwnederzetting in Israël
Kindertransport	Hier: reddingsoperatie om Joodse kinderen uit nazi-Duitsland naar Engeland te brengen. Veel kinderen waren nog in Nederland toen bezetting begon, waardoor verder reizen onmogelijk was.
Kol Nidrei	Joods gebed dat negen dagen na Joods Nieuwjaar op de avond van Jom Kipoer driemaal wordt gezegd.
Kol Nidrei-avond	Avond waarop Jom Kipoer begint en Kol Nidrei gebed wordt uitgesproken. In het Jodendom begint een dag bij zonsondergang.
Koosjer of Kosjer	Voedsel dat aan Joodse spijswetten voldoet en daarom ‘rein’ is. Uitgesproken onrein is varkensvlees.
Landwacht	Nederlandse paramilitaire organisatie, in 1943 door Duitsers opgericht. Bestond voornamelijk uit NSB-ers, met jachtgeweren uitgerust
Lippmann Rosenthal	Bank opgericht om Joods bezit te registreren en vervolgens te onteigenen van de Joden voor hun deportatie. Ook bekend als ‘Duitse rooibank’
Loulem	Steeds, tenminste, in elk geval
Mauthausen	Concentratiekamp in Oostenrijk

Mediene	Joodse gemeenschappen in Nederland buiten Amsterdam
Menora	Zevenarmige kandelaar zoals die in de Tempel in Jeruzalem stond
Mikwe	Religieus bad, voor Joods reinigingsritueel
Mokum	Amsterdam, van Hebreeuws makom: ‘plaats’
N.Isrl	Nederlands Israëlitisch Kerkgenootschap, de overkoepelende organisatie van Joodse Gemeenten. In bevolkingsregisters was N.Isrl. aanduiding voor lid van Joodse religie.
Nazi	Aanhanger van het nationaal-socialisme, Hitlers partij. Het nationaal-socialisme is de naam van specifieke vorm van fascisme die zich concentreert op rassen, waarop tussen 1933 en 1945 in Duitsland een totalitaire dictatuur was gebaseerd.
NSB	Nationaal Socialistische Beweging. Nederlandse politieke partij, 1931 tot 1945. Op nationaal-socialistische leest geschoeid; werkte samen met de bezetter.
Orthodox	Hier: aanduiding voor Joden die zich strikt aan de Joodse wetten houden.
Palestina-pioniers	Jonge Joden die in jaren twintig en dertig van de twintigste eeuw een landbouwopleiding volgden met het doel zich in Palestina te vestigen.
Persoonsbewijs (PB)	Identiteitskaart ingevoerd op last van de Duitse bezetter
Rabbijn	Joods geestelijke, leider Joodse gemeente
Radio Oranje	Radio Oranje, ‘De stem van strijdend Nederland.’ Radioprogramma van Nederlandse regering in ballingschap in Londen
Rantsoenkaart	Op naam gestelde kaart, gaf recht om bepaalde producten te kopen

Razzia	Hier: Door de Duitse bezetter georganiseerde, groots opgezette, opsporing en jacht op een specifieke groep mensen, om tot massale arrestaties over te gaan.
Sachsenhausen	Concentratiekamp in Duitsland
Simchat Thora	Feest waarop wordt gevierd dat het Joodse volk de Thora bezit en in een jaarcyclus gelezen heeft. Simcha betekent vreugde in het Hebreeuws.
Sjabbat	Wekelijkse rustdag in Jodendom. Vindt plaats op zaterdag, de zevende dag van de week, begint als andere dagen bij zonsondergang, dus op vrijdagavond. Dient volgens de Thora in de eerste plaats gevierd te worden door onthouding van alle arbeid. Dag voor het gezin: lekker eten, gezelligheid, synagogebezoek.
Sjammes	Koster van synagoge
Sjoel	Synagoge
Sobibor	Vernietigingskamp in tegenwoordige Oost-Polen, was gevestigd nabij dorp Sobibór
Soeza	Afkomstig van Indonesische susah. Zorgen, problemen, frustraties
Sperre	Document dat tijdelijke vrijstelling van deportatie verschafte, bijvoorbeeld op grond van: onmisbaar in oorlogsindustrie, werkzaam bij Joodse Raad, bezit van paspoort 'bevriende' staat
SS	Schutzstaffel ('beschermingsafdeling'). Paramilitaire organisatie binnen nazi-Duitsland. Elite-eenheid, onder andere verantwoordelijk voor de dagelijkse gang van zaken in concentratiekampen.
Stichting 1940-1945	Verleent diensten aan verzetsdeelnemers, vervolgingssslachtoffers en burger-oorlogsslachtoffers
Synagoge	Joods gebeds- en gemeenschapshuis, waar religieuze bijeenkomsten plaatsvinden

Szores, Sores	Leed, smart
Tefilin	Riemen waaraan doosjes die bij Joodse ochtendgebed worden gedragen. In doosjes: teksten uit de Thora. Gebedsriemen
Thora	Eerste vijf boeken uit Tenach, de Hebreeuwse Bijbel. In het christendom heet Tenach Oude Testament. De Thorarollen zijn belangrijkste en heiligste bezittingen van een synagoge. Het woord Thora wordt gebruikt voor de rollen maar ook voor de inhoud.
Todt	Organisation Todt: Duitse overheidsorganisatie, aanvankelijk onderdeel van Ministerie voor Bewapening en Munitie. Op vrijwillige basis en in kader van Arbeitseinsatz werden mannen ingezet bij o.a. bouw bunkers, kustversterkingen en wegen.
Verwalter	Zaakwaarnemer. Op last van Duitse bezetter nam deze de ondernemingen van Joodse eigenaren over
Volk en Vaderland	Volk en Vaderland (afgekort 'VoVa') weekblad van NSB
WA	Weerbaarheidsafdeling, bewapend onderdeel van NSB
Wejiwrech gaan	Uit de voeten maken, onderduiken. Wieberen komt van dit woord
Westerweelgroep	Opgericht in Loosdrecht door een Duitse vluchteling en Rotterdammer Joop Westerweel om onderduikers onder te brengen en vluchtroutes te organiseren, waarbij niet-Joden en Joden samenwerkten. De Joden bestonden voornamelijk uit Palestina-pioniers.
Yad Vashem	Staatsinstelling van Israël voor herdenken van Joodse slachtoffers van Holocaust en redders van Joden
Yad Vashem-onderscheiding	Ook: <i>Rechtvaardige onder de Volkeren</i> . Eretitel die door Israël wordt gegeven aan gojim (niet-Joden) die tijdens de oorlog Joden hebben helpen onderduiken, ontkomen en overleven

Verantwoording, bronnen en noten

De interviews vonden plaats in de periode 2010 t/m januari 2014. Indien in een verhaal aanvullende informatie is toegevoegd volgt hieronder de bronvermelding. Een belangrijke bron voor meerdere verhalen is: Israel Gutman red. *'Rechtvaardigen onder de Volkeren. Nederlanders met een Yad Vashem-onderscheiding voor hulp aan joden'*, uitgave L.J.Veen/NIOD, Amsterdam /Antwerpen, 2005. Hieronder wordt deze bron kort aangeduid als 'Yad Vashem'. Waar hieronder RAZ = Regionaal Archief Zutphen staat, zonder verdere vermelding betreft het informatie over personalia, geboortedata en adressen uit bevolkingsregister en / of jaarverslagen - adresboeken gemeente Zutphen.

Gedicht Herman Snatager.

Snatager, Herman. Zo gaan we allemaal, brieven van een vervolgd man 1941- 1943. Spaarn-
dam. 1988

Afscheid bij de IJsselbrug.

RAZ: Jubileumboekje 1936 Slagerij Hamburg

Voortdurend op de tenen lopen.

Yad Vashem

Wie 'A' zegt moet ook 'B' zeggen.

RAZ; Kooger, Hans. Het Oude Volk. Doetinchem, 2001

Dokter De Haas, huisarts in Zutphen.

RAZ; RAZ Archief WO II inv. nr. 79; Lotty Jager-Strubbe; e-mail 30 januari 2013 mevr. J.Martin, Kamp Westerbork, aan C. König.

Komen en gaan in de Bornhovestraat.

RAZ.

¹ Het adres Marspoortstraat 5 wordt door Sera Heimans- Philips genoemd als adres waar haar familie woonde (zie *Wie 'A' zegt moet ook 'B' zeggen*). Hendriks schrijft geboren te zijn aan de Marspoortstraat nr 5 in 1928.

RAZ: Bevolkingsregister fam. Philips Marspoortstraat B5 (1934) en echtpaar Hendriks-Müller Marspoortstraat 7 (1925).

De kippensoep van tante Eva.

Yad Vashem

¹ In dit huis woonde tot het begin van de oorlog Carel van Gelder, zie *'Andere' onderduikverhalen*

Een achterneef uit Rotterdam.

RAZ. Over de oorlogshandelingen rond Groot Graffel: Tijken, Jan: 40 jaar geleden. Het verzet en de bevrijding in Zutphen 1940-1945. Zutphen, 1985

Pension aan de Nieuwstad.

RAZ; Van de Kamp, Lody. Oorlogstranen. Zoetermeer, 2008

Boven de Rotterdamse Bank.

Mevr. Wols, weduwe van Wim Wols. E-mail Henk Wafelman.

¹ Meer informatie hierover in: Tijken, Jan. 40 jaar geleden. Het verzet en de bevrijding in Zutphen. 1940-1945. Zutphen, 1985. Daaruit: het illegale blad is 'De Frontloupe' en "De 'gangmakers' waren drie jongelui: Hen Hoberg uit Castricum, Wim Verhoef uit Den Helder en Henk van Langen uit Zutphen, latere schuilnaam Cor. Van Langen was ondergedoken bij de families Verhoef en Wols."

Noach bij Noach

¹ In de Joodse religie gelden alleen mensen met een Joodse moeder als Joods, mensen met alleen een Joodse vader worden als niet-Joods beschouwd.

Zo gaan we allemaal.

¹ Snatager, Herman. Zo gaan we allemaal, brieven van een vervolgd man 1941- 1943. Spaarnadam. 1988

Tien onderduikers in één huis.

¹ Informatie Fiet Noach: RAZ Archief 3. Archief Gemeente Zutphen. Inv. nr 7403

² Hazon, Aryeh. Lights and Shadows. Memoirs Haifa, Israël, 2010. Aanvullingen Elisheva Hazon

'Andere' onderduikverhalen.

¹ Tijken, Jan. Veertig jaar geleden. Het verzet en de bevrijding in Zutphen. 1940-1945. Zutphen, 1985

² Informatiemappen 'Barlheze'. Historische Vereniging Zutphen, Werkgroep Barlheze. Niet gepubliceerd. Daarin interviews, jaren tachtig met (oud-)inwoners.

³ RAZ; RAZ Archief 263. Collectie WO II. Inv.nr 42. Dagboek der oorlogshandelingen in en om Zutphen, van 31 Maart tot 8 April 1945

⁴ Yad Vashem

⁵ Extra Editie Bornkrant Oorlog 1940-1945. Nu 65 jaar na dato

⁶ Heitling, W.H. '45-'65: De lange, lange week. Zutphen, 1965

⁷ De Stentor, 7 maart 2008

⁸ Website: yadvashem.org, onder 'righteous'

Zutphen 1945.

Jo Spier. Citaat uit verhaal 'Krukziener' uit: Spier, Jo. Dat alles heeft mijn oog gezien. Amsterdam/Brussel, 1978.

Herkomst afbeeldingen

Waar geen verantwoording staat vermeld zijn de afbeeldingen uit het bezit van de geïnterviewden of hun familie

Voor overige afbeeldingen:

Boekje Slagerij Hamburg

RAZ: Jubileumboekje 1936 Slagerij Hamburg

Familie Vomberg

Joop Vomberg met verloofde en Esther

Esther Vomberg

Begraafplaats

Dokter De Haas

Groenesteeg

Collectie Stedelijke Musea Zutphen.

Distributiekaarten De Haas

RAZ Archief 263. Collectie WO II. Inv.nr 79.

Advertentie Frits Cohen

Advertentie Noach

Site van de Koninklijke Bibliotheek

De Frontloupe

RAZ Archief 263. Collectie WO II. Inv.nr 71

Snatager

Snatager, Herman. Zo gaan we allemaal, brieven van een vervolgd man 1941- 1943. Spaarnedam. 1988

Portretten Krukziener

RAZ. Archief 363. Collectie Paspoorten.

Brieven Fiet Noach

Foto Fiet Noach

Klasfoto David Evekingschool klas 2 1947, beschikbaar gesteld door mevr. Dieseraad

RAZ Archief 3. Archief Gemeente Zutphen. Inv. nr 7403

Uit dit dossier komt ook het briefhoofd van dokter De Haas, gebruikt op de achterzijde.

Achterzijde

Collage van advertenties uit verschillende bladen uit de jaren in en rond de oorlog. Alle advertenties hebben betrekking op de personen uit de verhalen of hun bedrijven. Dit om een beeld te geven van het dagelijks leven. Deze afbeeldingen zijn gevonden op de site van de Koninklijke Bibliotheek.

Het knipsel 'Op gelet!' is van 14 mei 1945. Het komt uit het plakboek van J.A. de Raadt, wijkverpleegkundige. RAZ Archief 263. Collectie WO II. Inv.nr 52.

Zutphen 1945

In de stad kwamen we Krukziener tegen. Hij was een man van mijn leeftijd en had een fabriek in Zutphen. Het bleek dat hij zijn vrouw en kinderen verloren had. Ook zijn ouders waren omgekomen. Toen Krukziener ons zag begon hij te huilen en ik probeerde hem te troosten in de wetenschap dat tegen zijn verdriet geen troostwoorden helpen. Maar Krukziener zei: 'Je vergist je; ik huil omdat ik zo dankbaar ben dat ik nog een compleet Joods gezin terug mag zien.'

Jo Spier

De jeugdstudieclub van b.g. vereen. had 14 Dec. j.l. een Ganoekahfeestje. Jozef Vomberg ontstak de Menourob, waarna gemeenschappelijk Mongouz Tsoer werd gezongen. Hierna hield Albert Grün-

Dr. I. M. DE HAAS
ARTS.
STATIONSWEG 13.
SPREEKUR 8 1/2-9 EN 1-2
FONDSELEDEN 12-1.
ZUTPHEN.

3 jaar onafgebroken feest!

Op gelet!

Wij gaan weer gevreesd door met het oplossen van krompen, papier, metalen, enz., enz. Wij hebben u weer voor alle de hoogste prijs. Ook aan huis te bezorgen. Lat u vooral op het juiste adres!

J.C. COHEN, Polsbroek 79a, Zutphen

DE STORMLANTAARN

Wij zijn weer gereed en komen allen van O. krompen, vellen, papier, metalen, enz., enz. Adres: Polsbroek 149. Bij onze nieuwste: Gewandlag 26. Onze krompen en vellen zijn op.

Adres: Polsbroek 149-151.

In nu de tijd, in die Gemeenten waar nog lidmat voor een Gassanien Vereeniging. Nu is er een jaar 195 om een kost te vorm. Dusde andere lidmaten willen wij u stellige gratis verstreken.

Namens het Bestuur der

„Gassanien Vereeniging“ Zutphen
J. MELIER, Voorzitter.
D. THIEMANS, Secretaris.

ZUTPHEN.

STAKING PATTENFABRIEK GEKINDIGD.

De staking aan de pattenfabriek van de na. Kruizeren en S.O. van de Boekdrukkerij is afgekoepen. Het stakings is met 5 verhoogd. Er was een afpakking van ongeveer 10 per gersagd.

Staking

Zutphensche Pattenfabriek, Nieuw Kruizeren & Co. Afdeling - ZUTPHEN.
De staking aan de pattenfabriek van de na. Kruizeren en S.O. van de Boekdrukkerij is afgekoepen. Het stakings is met 5 verhoogd. Er was een afpakking van ongeveer 10 per gersagd.

1950 per 1 JUNI 1951.

ET MEISJE

en de...
S. V. (34633)

aan: **Mevr. THIEMANS**
Postaan 25, Zutphen.

הנהלת
van de...
LEO ALEXANDER
18 Juli 1950

18 Juli 1950
M. KRUKHOFER.
E. KRUKHOFER - DE WIND

Zutphen, Marktsteeg 17.
Receptie van 2.30-4.30, Gemeentehuis, Marktsteeg.

EEN PAASCH-DINER PENSION ISRAEL

Nieuwstad 91

ZEND U CLAARNE EEN MENT!

Wegen huwelijk der tegenwoordige

LINK DAGMEISJE GEVR. SNATAGER, Nieuwstad 14.

Receptie van 2.30-4.30, Gemeentehuis, Marktsteeg.

Juffrouw
voor alle...
Adres: Polsbroek 149.

Zutphensche Pattenfabriek M. Kruizeren & Co.
Boekstraat, Zutphen. Patten, Vellen, Binn. Patten.

De...
ROOP VOMBERG
en
BEF WILER
ad. Dinsdag 8 Aug. 1950
Lw 3700 te Zutphen
stadion van 11.30 uur.
Toekomstig adres: Markt
straat 7, Zutphen.

Pension ISRAEL, N
vraagt voor dienst
een **DIENSTM**
voor dag en nacht.

DIENSTBODE

per 1 Augustus. Voor te
werk...
Adres: A. HAMBURG,
Marktsteeg 1, Zutphen.

De Stormlantaarn

Alle...
Adres: Polsbroek 149.

Gehr. Nonch

Polsbroek 149-151, Zutphen

Dienst op Zondag

ZUTPHEN.
Voor **ARTSEN**
Voor de...
Adres: De...
De DE HAAS 74-76.

Dat doe je gewoon

De werkgroep Geschiedenis Joods Zutphen verzorgt regelmatig stadswandelingen langs de zichtbare sporen van Joods leven. Een andere taak van de werkgroep is het zoeken naar en vastleggen van informatie over het Joodse leven in alle tijden in Zutphen om deze voor de toekomst te bewaren. Eén van de resultaten is dit boek over Joodse onderduikers uit en in Zutphen ten tijde van de Tweede Wereldoorlog. Zowel onderduikers als onderduikverleners zijn geïnterviewd, aangevuld met verhalen van derden. De titel "Dat doe je gewoon" onderstreept de waardering voor de vele goede daden van de onderduikverleners. De persoonlijke herinneringen maken duidelijk hoeveel invloed de oorlog heeft tot op de dag van vandaag. Tegelijk stellen de verhalen de vraag aan de lezers van vandaag hoe gewoon gewoon is.

EMANUEL VOMBERG

Op de **NIEUWSTAD** arriveeren we 't eerst „de Nieuwe Bazar“, die, in tegenstelling et den naam, reeds een oude reputatie heeft. Ien vindt hier in speelgoederen een ongekende euze. — **Fa. D. Snatager's** boterletters, gealde en andere speculaas, zijn overbekend. eze zaak geniet een landelijke bekendheid.

NIEUWSTAD 44 - TELEFOON 663
COLBERT-COSTUUMS, SPORT-COSTUUMS, SPORTPAKJES.
LEDEN- en GARANTIE JAKKEN.
OOK IN ESTERKATE.
LEEREN JAKKEN.
JAPONNEN (ook naar maat).